

KECSKEMÉTI GÁBOR

A KORAI PROTESTÁNS HOMILETIKA SZEREPE AZ EURÓPAI ÉS A HAZAI IRODALMI GONDOLKODÁS TÖRTÉNETÉBEN

Bibó István kevéssel halála előtt, 1979-ben egy „Egyház-, kultúr- és politikai történeti uchronia” megírását tervezte. Az uchronia szót az utópia mintájára képezte, „nemlétező helyek helyett nemlétező időfolyamatok leírása”-t értette rajta. A 15. századi zsinati mozgalom győzelmét feltételező fiktív dialógusban „Bibó István címzetes váci kanonok” beszélgetett volna „apósával, Ravasz László bíboros-érsekkel a római katolikus egyház újkori történetéről, különös tekintettel a lutheránus és kálvinista kongregációkra.”¹ Noha az alábbiakban csakugyan felbukkan majd olyan szereplő, aki avignoni születésű obszerváns szerzetesből (cseri barátból) lett Luther harcostársa és a hesseni reformáció apostola, mondandóm főalakját, Andreas Gerardus Hyperius is magunk elé képzelhetjük mint olyan erasmista bíborost, aki a jezsuiták részvételével zajló ágostai zsinaton a főpapi rezidencia- és prédikációs kötelezettség egyik élharcosa volt. Ráadásul Bibó csakugyan beszélgethetett volna Hyperiusról jeles homiletikus apósával.²

A 16. század eleji Wittenbergben bekövetkezett, a reformáció filozófiai és teológiai kezdeményezéseivel szorosan összefüggő, korszakos retorikai fordulat mára többé-kevésbé ismertnek mondható: Melanchthon kezdeményezése, a beszédnemek rendszerének az antik eredetű három mellett egy oktató negyedikkel való kiegészítése messzemenő kommunikációelméleti következményekkel járt.³ Jóval kevésbé világos még, hogy ugyanez a korai reformátori nemzedék a homiletika történetében is radikálisan megújította a diskurzus kereteit. Ebben a folyamatban nem a wittenbergi, hanem a marburgi egyetem, személy szerint pedig Andreas Gerardus Hyperius tevékenysége mutatkozik a kezdeményezőnek. Hyperius a kezdetén áll az applikációról szóló új elgondolásoknak, amelyek a szövegekkel való kapcsolat-felvételi és a számukra való jelentéstulajdonítási eljárások egész új rendszerét nyitották meg.

Hyperius nevét 1998-ban megjelent műfaj történeti monográfiámban háromszor írtam le, nem sejtve, hogy ezzel eleven szöveget gyűjtök a fejemre. Jeleztem, hogy a „Melanchthon és Andreas Hyperius [...] nagy hatású műveiben eleve igen fontos szándék, a

¹ BIBÓ István *Előírányzott munkatervéből (Részlet)* (1979) = BIBÓ István *Összegyűjtött munkái*, kiad. KEMÉNY István, SÁRKÖZI Máttyás, előszó SZÖLLŐSI Árpád, bev. SZABÓ Zoltán, I–IV, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1981–1984, I, 313–316.

² Ravasz László (1882–1975) retorikai és homiletikai elméletéről: VÍGH Árpád, *Retorika és történelem*, Bp., Gondolat, 1981 (a továbbiakban: VÍGH 1981), 352–373.

³ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1998 (*Historia Litteraria*, 5) (a továbbiakban: KECSKEMÉTI 1998), 64–73, 76–79, 107–111.

prédikációt hittani tanításra felhasználni kívánó hajlandóság a század végén még jobban elmélyül.”⁴ Rögzítettem, hogy a „protestantizmus kommunikációeszményére alapvető hatást tett szerzők, Erasmus, Melanchthon, Hyperius, Keckermann valamennyien az ókori szónoklattanokból indultak ki, amikor a prédikációelmélet lehetséges útját keresték.”⁵ Végül egy lábjegyzetben utaltam rá, hogy Hyperius is a prédikáció és a laudáció elkülönítését ajánlotta.⁶

Két évvel később, protestáns retorikatörténeti antológiájának utószavában Imre Mihály reflektált állításaimra. Véleménye szerint a „hazai kutatás” kissé talán túlbecsülte és elnagyoltan értékelte, félreértelmezte Andreas Hyperius retorikai tevékenységét.” Megfogalmazása szerint Hyperius idevágó elveit *De formandis concionibus sacris, seu De interpretatione Scripturarum populari libri duo* című műve „tartalmazza”, amely művet „erős konzervativizmus és ellentmondásosság” jellemez. Hyperius határozottan elkülöníteni igyekszik egymástól a prédikációt (concio) és a szónoki beszédet (oráció). A prédikáció tanrendszerében az elokúció és a diszpozíció nem kap érdemi jelentőséget, a tárgyalás aránytalanul az invenciót preferálja. Művében van olyan hely, ahol megemlíti a három antik eredetű beszédnemet, másutt ingerülten tiltakozik ellene, hogy e retorikai genusok határoznák meg a prédikációt. „Hyperius itt éppen ellenkező irányú folyamatot javasol, mint amelyet Melanchthonnál megfigyelhettünk: a prédikációt elszigetelni kívánja a világi – ókori és reneszánsz – retorikai hagyománytól, legalábbis erősen korlátozni ennek érvényesülését. Melanchthon koncepciója – tág antropológiai kontextusban – e két komponens kulturális integrálásán nyugszik”. Hyperius viszont nem használja az „ókortól ismerős genusokat”, forrásai elsősorban az ókeresztény egyházatyák közül kerülnek ki. „Meg sem említi, egyetlenegyszer sem hivatkozik sem Ciceróra, sem Quintilianusra, netán valamely reneszánsz retorika szerzőjére. [...] A negyedik fejezetben ugyan arról beszél, hogy vannak párhuzamok a prédikáció és a szónoki beszéd között [...], valójában végig az eltéréseket sorakoztatja föl, amelyek miatt a retorika fölhasználását sokszorosan aggályosnak ítéli és csak nagy megszorításokkal tartja lehetségesnek. Összegezve elmondhatjuk, hogy Hyperius munkája a német reformáció retorikai irodalmában a legkonzervatívabb szárnyhoz tartozott, hiszen szinte tudomást sem vesz a reneszánsz (vagy a klasszikus ókor) retorikai eredményeiről, ezért aztán Melanchthon mellett olyan humanista műveltségű reformátorként emlegetni, aki a középkori örökség és az

⁴ KECSKEMÉTI 1998, i. m., 73–74.

⁵ KECSKEMÉTI 1998, i. m., 92.

⁶ KECSKEMÉTI 1998, i. m., 178. Vö. Frederic B. TROMLY, „Accordinge to sounde religion”: *The Elizabethan Controversy over the Funeral Sermon*, *Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 13(1983), 293–312 (a továbbiakban: TROMLY 1983), 297–302.

⁷ Ez nemcsak én volnék: irodalomelméleti korszakmonográfiája egy helyén Bartók István is Melanchthonnal együtt említi Hyperiust mint olyan „humanista műveltségű reformátorok”-at, akik „a középkori örökség és az antik szónoklattanok elemeiből ötvözött, retorikailag igényes módszereket propagáltak elméleti műveikben, és nem maradtak követők nélkül.” BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika) (a továbbiakban: BARTÓK 1998), 189. Tudomásom szerint hármunkon kívül – Bartók, Imre, Kecskeméti – Hyperiusnak még a nevét sem írta le egyetlen további hazai kollégánk sem.

antik szónoklattanok elemeiből igényes ötvözetet hozott létre, túlzó és elfogadhatatlan állítás; szoros összetartozásukat sugalló együttes említésük – vélt párhuzamok alapján – pedig teljesen alaptalan.”⁸ Emellett külön indokolatlannak tekinti „Hyperius jelentős – Melanchthonhoz fogható – magyarországi hatásáról beszélni”, mert a szegedi olvasmánytörténeti kutatócsoport által publikált 16–17. századi könyvjegyzékekből a retorikai tételeket kigyűjtve látható, hogy Hyperius „alig volt jelen a XVI–XVII. század olvasói közösségeiben, anyaggyűjtésünk mindössze egyetlen példányát regisztrálta.” És valóban: az átnézett könyvjegyzékek retorikai szerzőit feltüntető táblázatban Hyperius neve mellett egy egyes számjegy tehetetlenkedik.⁹

Imre Mihály Hyperius-értékelésének egyetlen szakirodalmi hivatkozása olyan helyre, egy német lexikoncímszóra utal, amely hozzá hasonlóan a Hyperiust Melanchthontól elválasztó különbségeket hangsúlyozza. Önálló Hyperius-címszó nincs a német retorikátörténeti vállalkozásban, a jelentéktelen terjedelmű, sommás értékelés a lexikon *Homiletik* címszavában¹⁰ olvasható. Hans Martin Müller – modern gyakorlati lelkipásztori homiletikák szerzője – valóban a retorika és a homiletika hyperiusi elkülönítéséről, Hyperiusnak csak rövid távú hatásáról ír.¹¹ Úgy látom, ez a lexikoncímszó – e tekintetben – alapvetően elhibázott. Hyperius ennél azért feltétlenül több és elmélyültebb figyelmet érdemel és hosszú ideje valóban igen élénk érdeklődés tárgya a nemzetközi szakirodalomban. A protestáns homiletika megteremtőjéről van szó, akiről – már csak flamand származása, franciaországi tanulmányai, angliai tartózkodása, németországi professzorsága, svájci szellemi hatása, a francia és az angol anyanyelvű homiletika kialakulását befolyásoló szerepe miatt is – Európa minden fontosabb nyelvén bőségesen írtak,¹² és e

⁸ A gondolatmenetet lásd IMRE Mihály, *Melanchthon retorikájától Buzinkai Mihályig = Retorikák a reformáció korából*, vál., kiad., bev., jegyz., tan., szerk. IMRE Mihály, ford. BARTA Gábor, CZÁR Csaba János, CZEGLÉDI Sándor, JÁNOS István, JÁVOR György, KÁLNÝ Beatrix, KÁPLÁR Edit, LÁZÁR István Dávid, MIKÓ Gyula, NÉMETH Béla, RESTÁS Attila, SZALAI Zsuzsanna, TÓTH Orsolya, TÓTH Szilvia, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000 (Csokonai Universitas Könyvtár: Források – Régi Kortársaink, 5) (a továbbiakban: IMRE 2000), 399–452, 418–420.

⁹ IMRE 2000, i. m., 420, 487.

¹⁰ *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Hrsg. Gert UEDING, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, I, *A–Bib*, 1992; II, *Bie–Eul*, 1994; III, *Eup–Hör*, 1996; IV, *Hu–K*, 1998; V, *L–Musi*, 2001 (a továbbiakban: UEDING 1992), III, 1496–1510.

¹¹ UEDING 1992, i. m., III, 1503.

¹² A 20. század első hét évtizedének kutatástörténetét és eredményeit nyolcvan lapon összegzi Gerhard KRAUSE, *Andreas Hyperius in der Forschung seit 1900*, Theologische Rundschau, N. F., 34(1969), 262–341 (a továbbiakban: KRAUSE 1969). Ezt követően jelent meg Hyperius levelezésének szövegkiadása: Andreas Gerhard HYPERIUS, *Briefe 1530–1563*, ed., übersetzt und kommentiert von Gerhard KRAUSE, Tübingen, Mohr, 1981 (Beiträge zur historischen Theologie, 64). Az újabb szakirodalomból: Gerhard KRAUSE, *Andreas Gerhard Hyperius: Leben – Bilder – Schriften*, Tübingen, Mohr, 1977 (Beiträge zur historischen Theologie, 56) (a továbbiakban: KRAUSE 1977); Peter BAYLEY, *French Pulpit Oratory 1598–1650: A Study in Themes and Styles, with a Descriptive Catalogue of Printed Texts*, Cambridge etc., Cambridge University Press, 1980 (a továbbiakban: BAYLEY 1980), 61–62; Gerhard KRAUSE, *Die drei Epitaphia von Andreas Gerhard Hyperius auf den Tod des Erasmus von Rotterdam* (a továbbiakban: KRAUSE 1983) = *Reformation und praktische Theologie: Festschrift für Werner Jetter zum 70. Geburtstag*, Hrsg. Hans Martin MÜLLER, Dietrich RÖSSLER, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1983 (a továbbiakban: MÜLLER–RÖSSLER 1983), 116–130; Olivier

gazdag Hyperius-irodalom egyetlen további helyén sem lehet olyan kevésbé lényeglátó értékeléssel találkozni, mint a német lexikon elnagyolt címszavában. Sokkal inkább a szakirodalomnak az a pozíciója tűnik általánosíthatónak, amely éppen arra kérdez rá, hogy Hyperius a humanista vagy a reformátori hagyományban áll-e inkább, melyikhez mutat erősebb kötődéseket.¹³ És emellett persze a primér források, Hyperius művei is újraolvasásra és érdemi megértésre várnak.

Figyelmesen áttekintve ezt a gazdag anyagot, azt gondolom, hogy Imre Mihály Hyperiust lebecsülő koncepciójának cáfolata rendkívül érdekes és izgalmas tételek kibontásához vezethet el: a nemzetközi szakirodalom közkeletű belátásainak meghonosításához és a Hyperius-életmű szövegközeli tanulmányozásának tapasztalataihoz egyaránt. Lássuk az Imre fenti gondolatmenetéből kibontható állításokat egyenként!

Hyperius retorikai elmélete

Imre Mihály kiinduló megállapítása szerint Hyperius retorikai elveit a *De formandis concionibus sacris* tartalmazza. Ez a mondat azt sugallja, mintha ez Hyperius egyetlen kommunikációelméleti műve volna, mégpedig retorika. A terminusok nem szabatos használatának messzemenő következményei volnának, ezért teljesen világossá kell tenni: a szóban forgó mű homiletika, amely tehát Hyperiusnak homiletikai elveit tartalmazza. Ami Hyperius retorikai elveit illeti, jól tesszük, ha azokat Hyperius retorikájából igyekszünk megismerni.

Noha a magyarországi szakirodalom még soha, egyetlen alkalommal sem említette, Hyperius retorikai kézikönyvet is írt, amely dialektikájához csatolva jelent meg 1562-ben Zürichben, igen bőséges, 190 lapnyi terjedelemben.¹⁴ A munkában a retorika meghatáro-

FATIO, *De l'utilité des examens en théologie: Un projet d'Andreas Hyperius* (a továbbiakban: FATIO 1984) = *In necessariis unitas: Mélanges offerts à Jean-Louis Leuba*, éd. Richard STAUFFER, Neuchâtel–Paris, Secrétariat de l'Université–Cerf, 1984 (a továbbiakban: STAUFFER 1984), 131–147; Robert JUTTE, *Andreas Hyperius (1511–1564) und die Reform des frühneuzeitlichen Armenwesens*, Archiv für Reformationsgeschichte, 75(1984), 113–138 (a továbbiakban: JUTTE 1984); Willem VAN'T SPIJKER, *Principe, methode en functie van de theologie bij Andreas Hyperius*, Kampen, Kok, 1990 (a továbbiakban: VAN'T SPIJKER 1990); Willem VAN'T SPIJKER, *Die Prädestination bei Hyperius* (a továbbiakban: VAN'T SPIJKER 1991a) = *Erbe und Auftrag: Festschrift für Wilhelm Heinrich Neuser zum 65. Geburtstag*, Hrsg. Willem VAN'T SPIJKER, Kampen, Kok Pharos, 1991 (a továbbiakban: VAN'T SPIJKER 1991), 291–304; Olivier MILLET, *La Réforme protestante et la rhétorique (circa 1520–1550)* (a továbbiakban: MILLET 1999) = *Histoire de la rhétorique dans l'Europe moderne 1450–1950*, publiée sous la direction de Marc FUMAROLI, Paris, Presses Universitaires de France, 1999 (a továbbiakban: FUMAROLI 1999), 259–312, 302–309; Matthew DECOURSEY, *Continental European Rhetoricians, 1400–1600, and Their Influence in Renaissance England* (a továbbiakban: DECOURSEY 2001) = *British Rhetoricians and Logicians 1500–1660: First Series*, ed. Edward A. MALONE, Detroit etc., A Brucoli Clark Layman Book–The Gale Group, 2001 (Dictionary of Literary Biography, 236) (a továbbiakban: MALONE 2001), 309–343, 338.

¹³ KRAUSE 1969, i. m., 333.

¹⁴ Andreas HYPERIUS, *De rhetorica liber unus* = Andreas HYPERIUS, *De dialectica liber unus. Item eiusdem alius De arte rhetorica liber alter*, Tiguri, 1562, 221–410. További kiadásai: Zürich, 1566, 1581; Sankt Gallen, 1581 (KRAUSE 1969, i. m., 330).

zását („ars recte et ornatè dicendi”) az öt hagyományos retorikai művelet tárgyalása követi, mégpedig az invencióé 126, a diszpozícióé 21, az elokúcióé 39 lapon, míg a memoria és a pronuciáció az utolsó három lapon kap helyet. A számok jól kirajzolják az érdeklődési gócpontokat és az arányokat, az egyes egységeken belül pedig a retorikaelméleti kézikönyvek szokásos tudnivalói sorakoznak: a diszpozícióban az egyes beszédrészek érzelmi funkcióihoz kapcsolódva az affektusok tana is előadásra kerül, az elokúciós rész a három stílusnem, a figurák és a trópusok bemutatásán túl az imitációval és az exercitációval is foglalkozik. Feltétlenül kiemelendő, hogy az invenció tudnivalói között a három antik eredetű beszédnem, a *genus demonstrativum*, *deliberativum* és *iudiciale* szabályait adja elő, mégpedig az elsőnek szentelve a legnagyobb terjedelmet, mintegy hatvan lapot, a középsőt tíz, a harmadikat pedig mintegy ötven lapon összegezve. Azt jelenti mindez, hogy retorikaelméleti művében Hyperius nem veszi figyelembe Melanchthon retorikai újítását: a negyedik, oktató beszédnemet nem építi be a rendszerébe. A mű egyéb tekintetben is határozott klasszicizáló tendenciát tükröz: a tudnivalók szemléltetése mindenütt bőségesen idézett és hivatkozott antik szövegpéldák segítségével történik, a legtöbbször Cicero Archias melletti beszéde kerül elő, amely – mint a beszédnemek keveredésének legfőbb példája – nemcsak a személyek dicséretének, hanem bármely beszédnem invenciók eljárásainak szemléltetésére felhasználható, s amelynek így valóságos analízise állítható össze a rendszeres hivatkozásokból.

Ám ezzel még nem értünk a retorikai vonatkozásaik miatt feltétlenül számba veendő Hyperius-művek végére. Hyperius *Topicája*¹⁵ azt mutatja, hogy a retorikai analízis még a dogmatikai *argumentum* szerepébe is kerülhetett. Olyan különleges, egyedi felépítésű invenciók segédkönyvről van szó, amely a retorikai diszciplína belső rendjének megfelelő szerkezetben tesz kísérletet bibliai exegézisre, teológiai következtetések levonására. Csak kiragadott példával, az *argumenta inartificialia* felsorolásával¹⁶ szemléltetve sajátosságait: a testessel kapcsolatban egy apostoli szöveghelyen (1Kor 15,5–8) azt figyelmeztet meg Hyperius, hogy „a *testium dignitate et multitudine probatur certitudo resurrectionis Christi, simulque dogma fidei nostrae fulcitur*”; hangsúlyozza, hogy a rumor a páli levelekben szintén gyakori; kiemeli, hogy a *tabula* bármiféle írott bizonyosság lehet, így például maga a kommunikációs helyzet, a levél is; példát hoz a *praeiudicium* megcáfolására (Lk 6,3–4: Jézus hivatkozása Dávidra, vö. 1Sám 21,6), a *quaestiones*re avagy tormentára (Pál apostol vallatása, ApCsel 22,24); stb. Az egész könyv azt bizonyítja, hogy a Bibliában foglalt illetve onnét kibontható teológiai tartalmat mennyire befolyásolja a bibliai kifejtés- és kifejezésmód, s ezért retorikai analízis hiányában dogmatikai deficit állhatna elő. A világi retorikai hagyomány és a szakrális tartalom integrációja igen erősnek mutatkozik.

¹⁵ Kiadásai: Zürich, 1561 (?), 1564; Wittenberg, 1565; Bázél, 1573 (KRAUSE 1969, *i. m.*, 330). Alább a bázeli kiadásra hivatkozom: Andreas HYPERIUS, *Topica theologica*, conscripta a clarissimo viro gravissimoque theologo, sacrarum literarum in inclita schola Marpurgensi professore celeberrimo, Basileae, 1573 (a továbbiakban: HYPERIUS 1573).

¹⁶ HYPERIUS 1573, *i. m.*, 194–198.

Az elmondottakból persze az is következik, hogy Hyperiusról mint olyan elméletíróról beszélni, aki tudomást sem vesz a klasszikus antikvitásnak a reneszánsz által felélesztett retorikai elveiről, és ezen az alapon megtagadni tőle a „humanista műveltségű reformátor” minősítést – erősen megkérdőjelezhető állítás.

A humanista Hyperius

Hyperius humanista műveltségének tagadását persze már pusztán az életrajz ismeretében némi gyanakvással fogadhatjuk. A flandriai Ypernben született – humanista nevében is szülővárosa nevét viselő – Andreas Gheeraerds (Gerhard, 1511–1564) franciaországi, németalföldi, németországi és angliai tanulmányai során olyan humanistákkal került kapcsolatba, mint az őt Lille-ben tanító, genti születésű Johannes Lacteus,¹⁷ párizsi mestere, Joachimus Fortius (Ringelbergh van Sterck, 1479 k.–1536) és Johann Sturm (1507–1589); 1537–1541 között Angliában, Mountjoy ötödik bárója, Charles Blount (1516–1544) erasmista környezetében mozgott.¹⁸

Fortiusnak a jelentősebb hazai recepcióval csak a 17. században bíró,¹⁹ a latin stílus-készséget a legnagyobbra értékelő²⁰ *De ratione studiij*a csak egy a fontos pedagógiai művei közül. Grammatikai, dialektikai, retorikai, frazeológiai, stilisztikai, geometriai, asztronómiai, asztrológiai, de a kiromantiára, a fiziognómiára és az álomfejtésre is kiterjedő írásai 1531-ben, Hyperius párizsi magisteri fokozatszerzésének évében gyűjteményes kötetben láttak napvilágot Fortius új lakóhelyén, Lyonban. A kötet Fortiusnak az akkor mindössze húszesztendős Hyperiushoz írott – sajnos datálatlan – két levelét is tartalmazza. Az 1528 óta pártfogolt párizsi tanítványnak az „amicorum integerrime” megszólítás dukál, és a mester a fiatalemberrel küldi üdvözlését barátjának, az ekkor Freiburgban élő Erasmusnak (1465–1536): „Si te contigerit ad Desiderium Erasmus

¹⁷ KRAUSE 1969, *i. m.*, 331.

¹⁸ FATIO 1984, *i. m.* = STAUFFER 1984, *i. m.*, 132. Charles apja, William (1478 k.–1534) Erasmus hajdani tanítványa és pártfogója volt, aki nevelőt is Erasmus tanácsára hozatott fia mellé: Petrus Vulcaniust Németországból. Erasmus Livius-kiadása (1531) dedikációjának címzettje az ifjabb Mountjoy, akit többek között John Leland (1506–1552) és Roger Ascham (1515–1568) is magasztalt pártfogásáért.

¹⁹ Latinul Comenius jelentette meg Sárospatakon 1652-ben (RMK II, 774 – RMNy 2436), majd *Fortius redivivus* címmel saját pedagógiai értekezését is kiadta (RMNy 2432): Johannes Amos COMENIUS, *Az új életre kelt Fortius, avagy A lustaság kiűzése az iskolákból*, ford. OLLÉ István = *Comenius Magyarországon: COMENIUS Sárospatakon írt műveiből*, összeáll., bev., jegyz. KOVÁCS Endre, Bp., Tankönyvkiadó, 1970² (Neveléstörténeti Könyvtár), 262–284. Apácai Csere János Fortius művét magyar nyelvű dialógusban dolgozta fel és Gyulafehérvárott nyomtatta ki 1654-ben (RMK I, 883 – RMNy 2516): APÁCZAI CSERE János, *Tanács, melyet Joachymus Fortius ad egy tanulása elcsüggedt iffúnak* (1654) = APÁCZAI CSERE János *Válogatott pedagógiai művei*, összeáll., bev., jegyz., a latin szövegeket ford. OROSZ Lajos, Bp., Tankönyvkiadó, 1956; 1976², 167–176; *ua.* = APÁCZAI CSERE János, *Magyar logikácska és egyéb írások*, kiad., bev., jegyz. SZIGETI József, Bukarest, Kriterion, 1975 (Téka), 112–125; erről lásd BÁN Imre, *Apáczai Csere János*, Bp., Akadémiai, 1958 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 2), 427–433.

²⁰ FINÁCZY Ernő, *A renaissancekori nevelés története: Vezérfonal egyetemi előadásokhoz*, Bp., 1919; reprintje: Bp., Könyvértékesítő Vállalat, 1986 (Tudománytár), 234.

proficisci, illi quoque meo nomine salutem dicito.” A levélírás is jó alkalom Fortius számára pedagógiai intelmek megfogalmazásához: „Ne insequaris vestigia plebis, quae semper optima consilia damnat: sed Ciceronem potius, qui in omni artium genere laudat exercitationem. Quid profuerit aliis, qui omnes autores in tenebris legunt, qui librorum ornatu et multitudine gaudent, si nihil docere aut scribere possint. Tu omnibus horis, omnibus locis exercendi quaere occasionem.” A humanista tudós számára szükséges életvitel némely kérdését ugyancsak tárgyalja Fortius: „Cogita, quod quum ex libro nostro de studendi ratione legisti, tum ex meipso saepe audivisti, vix fieri posse, ut quispiam peritus evadat, si semper in eodem loco desederit. Dic obsecro per Musas, quibus nos nostraque studia dedicavimus, penituit ne unquam literarum gratia te mutasse locum?”²¹ A gyűjteményes kötet tartalmazza Hyperiusnak a párizsi szenátus előtt elmondott, Fortiust magasztaló szónoklatát is, amelyben a mester a „caeleste potius quam humanum ingenium” kiválóságával ruházódik fel: „Exactum et elimatum est quicquid colligit, subtilis ubique inventio, acre iudicium, aptum et concinnum quicquid ob oculos spectandum ponit.”²² Ezt Hyperiusnak a mesterhez írott, szerénykedő fordulatokban bővelkedő levele követi, „qui clientulos inter postremos rogat annumerari”.²³ A Fortiust üdvözlő és dicsőítő versek szerzői között Hyperius Erasmusszal, a bázeli könyvkiadóval és grécistával, Johannes Oporinusszal (1507–1568) és a Cicero-komentátor filológus orvossal, Johannes Morisotusszal (Jean Morisot) szerepel egy sorban.²⁴

Annai már ebből is nyilvánvaló, hogy Hyperius semmiképpen sem utolsó clientulusa, hanem megbecsült, elismert tagja volt ennek a humanista közösségnek. A Fortius és barátai környezetében befogadott humanista nyelvi és retorikai alapelvek maradandó hatását, az érett Hyperius által is megőrzött, elevenen tartott voltát pedig mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az általa 1562-ben publikált retorika minden lényeges sajátosságában, szerkezetében, alapelveiben a Fortius által írott, klasszikus hivatkozásokban bővelkedő retorika²⁵ hűséges követője és örököse. Melanchthon retorikai elgondolása, a *genus didascalicum* negyedik beszédneként való bevezetése már a fortiusi retorika megjelenésekor ismert volt,²⁶ az azt követő három évtizedben pedig protestáns környezetben széles körben (noha korántsem kizárólagosan) elfogadottá vált. Hogy Hyperius ennek ellenére a beszédnekem hármass rendszerénél maradt meg, az is Fortius beosztásának hatásával magyarázható: az antwerpeni mester szerint a *dialecticum* a *genus demonstrativum* egyik alfaja a *historicum* és az *encomiasticum* mellett. A *genus demonstrativum*

²¹ Joachim FORTIUS RINGELBERG, *Opera: Facsimile of the edition Lyons 1531*, Nieuwkoop, B. de Graaf, 1967 (Monumenta Humanistica Belgica, 3) (a továbbiakban: FORTIUS 1531/1967), a levelek a 616–618. lapon.

²² FORTIUS 1531/1967, i. m., 672–681, az idézet a 675. lapon.

²³ FORTIUS 1531/1967, i. m., 681–682.

²⁴ FORTIUS 1531/1967, i. m., 682–687. Fortius baráti köréről: Melchior ADAM, *Vitae Germanorum philosophorum, qui seculo superiori, et quod excurrit, philosophicis ac humanioribus literis clari floruerunt*, Frankfurt am Main–Heidelberg, 1615, 85. Hyperius Erasmus halálára írott epitáfiumairól: KRAUSE 1983, i. m. = MÜLLER-RÖSSLER 1983, i. m.

²⁵ FORTIUS 1531/1967, i. m., 249–282.

²⁶ KECSKEMÉTI 1998, i. m., 64–65, 67. lj.

és a *genus didascalicum* rokonítása igen elterjedt 16. századi retorikai elgondolás, amely azonban a párhuzamosságok kiemelésétől, az eljárások kölcsönös felhasználhatóságának ajánlásától a két *genus* valamelyikének preferálásáig és a másiknak abba való olvasztásáig terjedhet. Azt hiszem, a *hyperiusi* eljárás úgy magyarázható meg a legnagyobb interpretációs hozammal, ha azt hangsúlyozzuk, hogy ő átgondolta és követte Melanchthonnak a *genus didascalicum* elsősorban az egyházi kommunikációban való felhasználhatóságára vonatkozó megjegyzéseit,²⁷ és jelentős különbséget érvényesített a világi retorika és a homiletika műnemi rendszere között. A *genus didascalicum* mint homiletikai beszédnemmél számolt, ott azonban azt teljesen új műnemi rendszerbe illesztette.

Ez a műnemi elgondolás Hyperius homiletikai elméletének legfontosabb és legeredetibb újítása. Jelentőségének belátásához részint Hyperius teológusi tevékenységének vázlatos jellemzése, részint az egész homiletikai munka gondolatmenetének rövid ismertetése szükséges.

A teológus Hyperius

Hyperius 1541-től haláláig, 1564-ig volt a legkorábbi lutheránus alapítású egyetem, a Fülöp hesseni tartománygróf által 1527-ben felállított és a birodalmi rendek elismerő kartáját épp 1541-ben elnyert marburgi universitas teológiaprofesszora. Ő volt az első, aki Marburgban teológiai doktorátust szerzett, 1553-ban.

Az alapítást követő időben két exegéta működött az egyetemen, akik az Ó- és az Új-testamentum magyarázata szerint osztották fel munkájukat, de támaszkodhattak az erős, tíz professzort foglalkoztató artes-tagozat egy-egy héber- és görögprofesszorának munkájára is.²⁸ Az oktatók névsora erős dogmatikai és egyháztörténeti érdeklődésről is tanúskodik. Hyperius teológus kollégái voltak itt Adam Krafft (Crato, 1527–1558), az egyetem alapító professzorainak egyike, Martin Bucer mellett a hesseni reformáció megteremtője, a hesseni egyház előjárója, Melanchthon barátja;²⁹ Johann Drach (Dracónites, 1534–1547), aki Helius Eobanus Hessus erfurti humanista köréből indult, Erasmus-szal levelezett és személyesen is felkereste őt, majd Marburg után Lübeckben, 1551-től Rostockban működött, élete végén pedig Wittenbergben rendezte sajtó alá ötnyelvű Bibliáját; Theobald Thamer (1543–1549), aki a Drachhal folytatott, az úrvacsorátant és a jócselekedeteket érintő viták után katolizálásáról híresült el; a németalföldi születésű

²⁷ Philipp MELANCHTHON, *A retorika alapelemeinek két könyve (Elementorum rhetorices libri duo, recens recogniti ab autore, 1549)*, ford. JÁNOS István (a továbbiakban: MELANCHTHON 1531/1549/2000) = IMRE 2000, i. m., 49–86, 55, 57–62.

²⁸ Lewis W. SPITZ, *The Reformation: Education and History*, Aldershot, Variorum, 1997 (Variorum Collected Studies Series, 555).

²⁹ Heinrich HERMELINK, Siegfried August KAEHLER, *Die Philipps-Universität zu Marburg 1527–1927*, Marburg, N. G. Elwert'sche Verlagsbuchhandlung (G. Braun), 1927; reprintje: N. G. Elwert Verlag, 1977 (a továbbiakban: HERMELINK–KAEHLER 1927/1977), 114–115.

történész, Gerhard Geldenhauer (Noviomagus, 1534–1542), a számos kiadást megért *Historia Batavica* szerzője, aki egy latin és német nyelven is terjesztett nyilvános levelében homiletikai kérdésekkel is foglalkozott (*Epistola ad principem Carolum, ducem Gelriae, Iuliae ... de praedicando verbo Dei*); Johannes Lonicerus (1554–1569), az egyetemnek már 1527 óta görögprofesszora, számos görög auktor kiadója, antik mértékű költemények szerzője; Wigand Orth (1560–1566), Hyperius korábbi tanítványa, aki a latin halotti beszédet is tartotta mestere fölött 1564. február 27-én;³⁰ Heinrich Bender (Vietor, 1563–1576), már korábban, 1562-től dialektikaprofesszor, az 1570–71-es bázeli gyűjteményes Hyperius-kiadás előszavának szerzője; és még sokan mások.³¹ Csak Hyperius halálát követően lett a teológiai kar professzora Justus Vultejus (1572–1575), a neves grécista, aki azonban már 1562 óta az egyetemen tanított; és Nicolaus Roding (1576–1580), korábban a marburgi városi iskola rektora, egyetemi retorikaprofesszor, majd városi lelkész, aki az 1540-es évek közepén a fejedelmi gyermekek nevelőjeként Leuvenben és Párizsban is megfordult, s tapasztalatai konfesszionális toleranciát alakítottak ki benne.³² A bölcsészeti fakultás tanárai közül is meg kell említenünk legalább a később lelkészi pályára lépett Reinhardus Lorichius Hadamarius poétika- (1527–1535) és retorikaprofesszor (1535–1548) nevét, aki Erasmus *Civilitas morum*ának átdolgozásáról (1537),³³ terjedelmes Aphthoniosz-kommentárjáról (1546),³⁴ Johann Spangenberg német halotti prédikációinak latin fordításáról³⁵ és az Erasmus Sarcercer retorikájához csatolt szónoklatáról³⁶ ismert.

³⁰ Eredetiben és német fordításában, bevezetővel és jegyzetekkel kiadta KRAUSE 1977, i. m., 1–89.

³¹ A marburgi teológiai kar oktatóiról: Franz GUNDLACH, *Catalogus professorum Academiae Marburgensis: Die akademischen Lehrer der Philipps-Universität in Marburg von 1527 bis 1910*, Marburg (Hessen), N. G. Elwert'sche Verlagsbuchhandlung–G. Braun, 1927 (Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Hessen und Waldeck, 15), 3–20.

³² HERMELINK–KAEHLER 1927/1977, i. m., 113; KRAUSE 1969, i. m., 331.

³³ A 16. század végén Magyarországon is megjelent latinul (Kolozsvár, 1591, RMK II, 221 – RMNy 663) és latin–magyar kétnyelvű kiadásban (Debrecen, 1591, RMK I, 238 – RMK II, 218 – RMNy 656; Szeben, 1598, RMK I, 306 – RMK II, 283 – RMNy 840).

³⁴ A munkának, amely a 17. század végéig alapvető európai iskoláskönyv maradt, két korai kiadását néztem át: APHTONII sophistae *Progymnasmata*, partim a Rodolpho AGRICOLA, partim a Ioanne Mariae CATANAEOLATINITATE DONATA, cum luculentis et utilibus in eadem scholiis Reinhardi LORICHII HADAMARII, Frankfurt, 1553; APHTONII sophistae *Progymnasmata*, partim a Rodolpho AGRICOLA, partim a Ioanne Mariae CATANAEOLATINITATE DONATA, cum luculentis et utilibus in eadem scholiis Reinhardi LORICHII HADAMARII, Coloniae, 1566.

³⁵ *Funebres contiones quindecim: E sacrarum literarum fontibus depromptae: Quae ad coronam Christianam, in uita defunctorum sepulturis, utiliter poterunt haberi: Accesserunt themata, paulo plus sexaginta, ex ueteris Testamenti sacrario congesta: ad quae funebrium orationum argumenta, commodum poterunt adplicari: Quae iam pridem omnia M. Ioan. SPANGENBERGIUS, Germanico sermone conscripsit: Iam autem recens Latinitate donauit Reinardus LORICHIIUS HADAMARIUS*, Frankfurt, 1548.

³⁶ Erasmus SARCERCER, *Rhetorica, plena, ac referta exemplis, quae succinctarum declamationum loco esse possunt, iam rursum castigatius aedita. Accessit De aere alieno cavendo Ioannis LORICHII HADAMARII oratio, in celeberrimo Ingolstadiensi Gymnasio recitata*, Frankfurt, 1551, 107r–119v.

Hyperius irénikus beállítottságú teológiai felfogásával, philippista, buceriánus és kálvini rokonságot mutató dogmatikai elveivel,³⁷ amelyek a halála után megjelent hesseni Kirchenordnungnak is meghatározó jegyei, és amelyekért a „hesseni Melanchthon” megnevezéssel illették, ez alkalommal érdemben aligha foglalkozhatunk. Szempontunkból most jóval fontosabbnak tűnik a pasztorálteológia pragmatikai kérdései iránti érdeklődése. Ugyan önálló praktikateológiai professzorátust csak 1695-ben állítottak fel a marburgi egyetemen, Hyperius volt az, aki az exegézis³⁸ és a dogmatika³⁹ tanítása mellett megalapozta a gyakorlati egyházi élettel való tudományos foglalatosságot, létrehozva és *De recte formando theologiae studio libri quattuor* című művében (Bázel, 1556; későbbi kiadásai *De theologo, seu De ratione studii theologici* címmel Leidenben, Bázelben, Strassburgban) elméleti igénnyel is leírva a praktikateológiát mint tudományos diszciplínát.⁴⁰ A mindennapi lelkipásztori tevékenység olyan részletkérdéseivel is foglalkozott, mint a szegények gondozása.⁴¹ A pasztoráció gyakorlati szükségletei iránti érdeklődése a lelkészképzés oktatási reformelgondolásaival párosult. Tudjuk róla, hogy a Marburgban még Franciscus Lambertus által a teológiai hallgatók számára is bevezetett deklamációs és disputációs gyakorlatoknak lelkes folytatója volt,⁴² a lelkési vizsgákról kidolgozott módszertani javaslatában⁴³ pedig a gyakorlati és az elméleti teológia köréből összeállított quaestiókat is közölte.⁴⁴ E törekvéseinek volt egyenes folytatása a protestáns prédikáció-elméleti gondolkodást megalapozó homiletikai munkája.

³⁷ FATIO 1984, i. m. = STAUFFER 1984, i. m., 133; VAN’T SPIJKER 1991a, i. m. = VAN’T SPIJKER 1991, i. m.; MILLET 1999, i. m. = FUMAROLI 1999, i. m., 301–302. Nem véletlen, hogy *Methodus theologiae*-ja a magyarországi kálvinista kollégiumi könyvtáraknak is állandó darabja.

³⁸ Pál apostol rómaiakhoz írott levelének magyarázata volt Hyperius első nyomtatásban megjelent teológiai műve (Frankfurt, 1548). Többi bibliai kommentárja csak halála után látott napvilágot: Izaiásé 1574-ben Bázelben, a páli levelekről írottak 1582–1584 között sorozatban Zürichben.

³⁹ Dogmatikai művei: *Theses theologiae de trinitate*, 1564; *Methodi theologiae sive praecipuorum christianae religionis locorum communium libri tres*, Bázel, 1566; katekizmusa: *Elementa christianae religionis*, Bázel, 1563; *De catechesi*, 1570, önállóan kiadták még a 18. században is: Helmstedt, 1704, 1708.

⁴⁰ VAN’T SPIJKER 1990, i. m.

⁴¹ *De publica erga pauperes beneficentia*, teológiai írásainak gyűjteményében, majd önállóan: Toruniae, 1584. 1572-ben Londonban angol (Henry Tripp, †1612), 1592-ben Prágában cseh fordítása is megjelent. Értékelése: JUTTE 1984, i. m.

⁴² KRAUSE 1969, i. m., 331. Lambertus (1486–1530), az 1527 júliusában kinevezett marburgi teológiaprofesszor az a személy, akire már a bevezetőben utaltam: avignoni születésű obszerváns vándorpredikátorként ismerte meg 1522-ben Zürichben Zwinglit, 1523-ban Lutherhez utazott Wittenbergbe, megházasodott, 1524-ben Strassburgban szerzett polgárjogot, megismerkedett Capitóval és Bucerrel, majd lett a hesseni reformáció apostola. Retorikai elveiről: MILLET 1999, i. m. = FUMAROLI 1999, i. m., 296. Esetleges magyarországi hatásáról: NAGY Barna, *Méliusz Péter művei: Könyvészeti és tartalmi áttekintés, különös figyelemmel most felfedezett műveire s a forráskutatási feladatokra* = *A második helyét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, szerk. BARTHA Tibor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1967 (StudAEccl, 2) (a továbbiakban: BARTHA 1967), 193–301, 244, 295.

⁴³ *De publico studiosorum in schola theologica examine consilium* = Andreas HYPERIUS, *Varia opuscula theologica*, Bázel, 1570, 364–436.

⁴⁴ Ezek közül Wilhelm Zepper is idézett párat a *Politia ecclesiastica*-ban, vö. FATIO 1984, i. m. = STAUFFER 1984, i. m., 146.

Hyperius homiletikájának első könyve a tudományos és a népszerű Szentírás-értelmezés elkülönítésével kezdődik: „Duplicem esse rationem interpretandi Scripturas in Ecclesiis usurpatam, alteram Scholasticam, alteram popularem, nemo ignorat. Illa est coetibus doctorum virorum atque studiosorum adolescentium aliquo usque in literis progressorum apta: haec ad instituendam promiscuam multitudinem, in qua plurimi rudes, imperiti atque illiterati, tota comparata est. Illa exercetur intra scholarum angustos parietes: haec in spaciosis templis locum obtinet. Illa concisa et adstricta est, philosophicam solitudinem, severitatemque redolens: ista expansa, libera, et effusa, necnon oratoria luce et quasi foro gaudens. In illa, pleraque ad Dialecticam brevitatem ac simplicitatem exiguntur: in ista, copia et ubertas Rhetorica plurimam adfert gratiam. Atque haud difficiliter hoc discrimen in multis veterum scriptis deprehendi potest.”⁴⁶ A népszerű magyarázathoz tartoznak például a próféták és Krisztus prédikációi, Pál apostol írásai közül az „exhortationes, correctiones, consolationes”, az egyházatyák homiliái, sermói, orációi. A tudományos igényű magyarázat valósul meg más páli írásokban („disputationes”), különösen a rómaiakhoz és a galatákhoz a megigazulásról írott levelekben, Szent Jeromos kommentárjaiban, Szent Ágoston értekezéseiben. „Non minor est virtus aperte, simpliciter et populariter, quam docte, argute et graviter eloqui” – szögezi le a munka egy későbbi pontján, világossá téve, hogy a kétféle Biblia-értelmezés között csak funkcionális, és nem jelentőségbeli különbséget lát.⁴⁷

A második fejezet arra válaszol, „Quibus rebus eum instructum esse oporteat, qui munus docendi in Ecclesia suscipit”.⁴⁸ Mind a teológiai tanulmányokat, mind a studia humanitatis fontosnak ítéli. Pontosan ugyanebben a szellemben fejtí ki a negyedik fejezetben, hogy „multa sunt concionatori cum oratore communia”.⁴⁹ Szent Ágostonra hivatkozik, aki szintén hangsúlyozta a kétféle szónok munkájának hasonlóságát a *De doctrina Christiana* 4. könyvében.⁵⁰ Ilyen közös vonás Hyperius szerint az öt retorikai művelet, a hármas célkitűzés, a három stílusnem. Az öt művelet közül a diszpozíció, az elokúció és a memoria átvehető a retorika műhelyéből; akik a világi szónoklatban már gyakorlatot szereztek, mielőtt egyházi feladatkörbe kerülnek, mindezt új hivatásukban is sikerrel alkalmazhatják.⁵¹ A pronúciáció nagy változáson ment át az egyházban, a keresztény

⁴⁵ Hyperius homiletikájáról: Peter KAWERAU, *Die Homiletik des Andreas Hyperius*, Zeitschrift für Kirchengeschichte, 71(1960), 66–81; KRAUSE 1969, i. m., 327–334.

⁴⁶ A mű első kiadását használtam és idézem: Andreas HYPERIUS, *De formandis concionibus sacris, seu De interpretatione Scripturarum populari libri II*, Marburg, 1553 (a továbbiakban: HYPERIUS 1553), 3r–v.

⁴⁷ HYPERIUS 1553, i. m., 22v.

⁴⁸ HYPERIUS 1553, i. m., 5v–12r.

⁴⁹ HYPERIUS 1553, i. m., 13r–14r.

⁵⁰ 12,27, 17,34 stb. Vö. Szent ÁGOSTON, *De doctrina Christiana: A keresztény tanításról*, ford. VÁROSI István, Bp., 1944.

⁵¹ „Breviter, quicquid in dispositione, elocutione, et memoria est concionatori necessarium, accurate rhetores id omne in suis officinis tradiderunt: quocirca (meo quidem iudicio) multo commodissime concionatores easdem partes ex illis discent. Certe qui aliquo modo exercitatus in rhetorum scholis prius fuerit, quam in

előadási mód fenségesebb kell hogy legyen az antik orátorokénál, ráadásul az országok szokásainak eltérései miatt jobban figyelembe kell venni a helyi sajátosságokat, úgyhogy az előadásmód tanait jobb nem az orátorok iskoláiból átvenni, hanem kiválasztott mestereket imitációval követni. Az invenció területén azonban olyan nagy és elméletileg is leírható különbség van az egyházi és a világi szónok között, hogy Hyperius erre kívánja a legnagyobb gondot fordítani. Az első könyv fennmaradó részében azonban „de concionum forma atque partibus” is előad egy kevés tudnivalót. „Ne epistola quidem de rebus familiaribus ad unum privatim scripta, ordine partium destituta esse potest: quanto magis partes concionis, quae de rebus habent gravissimis, ad multitudinem universam, ordine collocari oportebit: Non tam discentes quam ipsi docentes iusta partium dispositione opus habent. Porro concionis partes sunt septem: Lectio sacrae scripturae, Invocatio, Exordium, Propositio seu divisio, Confirmatio, Confutatio, Conclusio.”⁵² A hét beszéd-rész jellemzőit külön fejezetekben is bemutatja, ezek azonban nem a diszpozíciót, hanem az egyes részek invenciójának sajátosságait tárgyaló fejezetek, ahogyan az a 16–17. századi elméleti kézikönyvekben rendkívül gyakran megfigyelhető. Az első könyvet záró két fejezetben az amplifiációról és az affektusok manipulálásáról van szó.

A második könyv teljes egészében a prédikáció nemeiről és azok invenciójáról szól. E könyv első fejezetében olvasható az Imre Mihály által is idézett megállapítás a világi szónoklat beszédnemeinek prédikációs célokra való alkalmatlanságáról.⁵³ Ezek helyett homiletikai használatra Hyperius öt – Pál apostol szentírási helyei (2Tim 3,16, 1Kor 14,3, Róm 15,4) alapján levezetett és kidolgozott – beszédnemet tart alkalmasnak: „Ad haec genera quaecunque conciones sacrae referri possunt ac debent, multoque plura sub his comprehenduntur quam sub illis causarum generibus quae Rhetores tantopere vendicant. Quae enim Iudicialis sunt generis oratoribus, ea apte collocantur sub Redargutione, aut Correctione: quae autem deliberativi generis itemque Demonstrativi, sub Institutione: quod vero ad doctrinale itemque ad Consolatorium genus reducatur, rhetores non habent, utpote qui universum docendi consolandique munus ad Philosophos Academiae et Scholarum incolas liberali vacantes ocio devolverunt.”⁵⁴ Az öt beszédnem öt különböző statust is meghatároz.

A beszédnemek közül elsőként *De genere doctrinali seu didascalico* értekezik, olyan beszédnem szabályait adva meg tehát, amely a világi retorikaelméletben nem létezik. A keresztény tanok ismertetésével, a hitbéli tanítással foglalkozó beszédnemről van szó, a Melanchthon által kidolgozott, de vele ellentétben Hyperius által a retorikában nem, csak a homiletikában önálló csoportként elkülönített *genus didascalicum*-ról. A második

concionatorum recipiatur ordinem, is multis aliis instructior et magis idoneus adveniet.” Az elokúció tekintetében ezt még az a megszorítás egészíti ki, hogy legjobb példái minden eljárásnak a Bibliából meríthetők, ezzel együtt minden hagyományos szónoki technika megengedett. (Az utóbbihoz: BAYLEY 1980, i. m., 62.)

⁵² HYPERIUS 1553, i. m., 23r.

⁵³ „Frustra mihi videntur se torquere, atque iniuriam etiam non levem inferre Theologiae [...] qui conantur tria illa genera causarum (Demonstrativum, Deliberativum, Iudiciale) e prophano foro in [...] Ecclesiam inducere.” HYPERIUS 1553, i. m., 76v.

⁵⁴ HYPERIUS 1553, i. m., 77r–77v.

homiletikai nem, a *genus redargutivum*, a téves nézetek cáfolásával foglalkozó szónoklat azonban nem ennek negatív lenyomata, hanem Hyperius szerint elsősorban a *genus iudiciale* műnemében megvalósuló cáfolatra vezethető vissza. Az *institutivum* (a követendő magatartásra serkentő) és a *correctorium* (a kerülendő magatartásformákat dorgáló, feddő) haszon mindenekelőtt a *genus deliberativum* és *demonstrativum* eszközeivel él. „Ad *genus institutivum* spectant inprimis omnia quae Rhetores collocarunt in genere deliberativo. Etenim suasiones, exhortationes, admonitiones [...]. Quae praeterea generis sunt demonstrativi atque encomiastici ad hanc classem rediguntur.” Az egyházi közöségben éppúgy háromfelé oszthatjuk a dicséretre érdemes dolgokat, mint a világi életben: dicsérhetünk „vel personam, ut Abrahamum, Iobum: vel factum, ut [...] Machabaeorum: vel rem quampiam, ut beneficentiam erga pauperes”. A *genus institutivum* használata teszi lehetővé, hogy az „auditores, aut ad imitationem in communi vita, aut certe ad laudandum Deum [...] provocentur.” A doxológiát tárgyaló exhortációk éppúgy ebbe a beszédnembe tartoznak, mint a halotti prédikációk.⁵⁵ A *genus correctorium* hasonlóképpen él a deliberációs *dissuasio* és *dehortatio*, valamint a *demonstrativum*-nembeli *vituperatio* invencióis eszközeivel, ennek azonban a *genus iudiciale*-vel is szoros kapcsolatai vannak: elutasítást, elítélést valósít meg, akárcsak a *redargutivum*, de míg az kontroverzív, a *correctorium* morális célzattal. De a *genus iudiciale* a *genus institutivum*-ban is kamatoztatható: „Adnotandum porro ad haec duo genera concionum, institutivum, inquam, et correctorium, iure adiici ea quae Rhetores in genere iudicali dicunt statum efficere qualitatis seu iudiciale.”⁵⁶ Az ötödik *genus* a retorikában rendszerszerűen nem tárgyalt *genus consolatorium*, amelyben természetesen a *genus deliberativum* számos szokásos eszköze hasznosítható.

⁵⁵ HYPERIUS 1553, *i. m.*, 93r–v. Az utóbbiakkal kapcsolatban Hyperius a reformáció kívánalmaival összhangban álló, részletes tanácsokat ad. Felsorolja a *laudatio hominum* egész retorikai érvkészletét, amelyet azonban a prédikációban sokkal nagyobb körültekintéssel kell alkalmazni, mint a világi szónoklatban: a közölt tényeknek vitathatatlanul igazaknak kell lenniük, a dicséretre okot adó körülmények nem származhatnak kizárólag a *bona corporis* köréből stb. (96r–97r.) A keresztény halotti dicséret nem a világi retorikák naturalis, de nem is artificialis rendje szerint valósul meg, mindkét szerkezeti modelltől különbözve formálja az, hogy a dicséret tárgya elsősorban a lelki, hitbéli magaviselet (vö. TROMLY 1983, *i. m.*, 302–306). Az ókeresztény egyházatyák halotti szónoklatait a pogány világi szónoklat túlságos erővel befolyásolta, eredeti formájukban nem szolgálhatnak követésre alkalmas mintaként. Ezért „nostrae aetatis doctores Ecclesiastici hac in parte meo iudicio syncerius, et religiosius agunt, qui si quando exequias concione cohonestant, non pertractant laudationes affabre coagmentatas, sed alios locos multo saluberrimos et ad institutionem auditorum accommodatissimos, quales hi sunt:” – és itt hosszú felsorolás következik, élén a „de praeparatione ad mortem” közölhető tudnivalókkal (99v). „Quod si post hos locos expositos libet de fratre qui elatus est aliquid dicere, tum addunt breviter, et quasi verecunde nonnihil de genere vitae quod amplectebatur...” (100r). De az utóbbi legfőbb célja is az, hogy a hallgatók dicsérjék az Urat, és hogy az istenes magatartásminták követésére felinduljanak.

⁵⁶ HYPERIUS 1553, *i. m.*, 119r. Az ókori *genus*okkal való kapcsolatáról: John W. O'MALLEY, *Content and Rhetorical Forms in Sixteenth-Century Treatises on Preaching = Renaissance Eloquence: Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric*, ed. James Jerome MURPHY, Berkeley etc., University of California Press, 1983, 238–252; reprintje: John W. O'MALLEY, *Religious Culture in the Sixteenth Century Preaching, Rhetoric, Spirituality, and Reform*, Aldershot, Variorum Reprints, 1993 (Collected Studies, 404) (a továbbiakban: O'MALLEY 1993), no. III, 249–250.

Meg kell jegyezni, hogy az öt homiletikai beszédnem Hyperius *Topicájában* is szóba kerül, mint amelyek „in Prophetarum et Apostolorum scriptis inveniuntur”.⁵⁷ Ezek vizsgálatakor „necesse est distinguamus, non causarum, sed sacrarum concionum sive sermonum genera.”⁵⁸ Ha pedig a Biblia szövege nem lett volna elegendő ahhoz, hogy a megnyilatkozások világosan elkülöníthetők legyenek a homiletikai beszédnemek szerint, a gyakorló lelkipásztor további, megvilágító szövegpéldákat tanulmányozhatott a hyperiusi homiletika második, dortmundi kiadásában, amelyhez a próféták és apostolok Sebastian Castellio (1515–1563) által kidolgozott, az egyes nemeket szemléltető prédikációit csatolták.⁵⁹

Az öt homiletikai genus invenciójának egyenkénti jellemzése után Hyperius arról ír, hogy a prédikatori munkában a leggyakrabban egy hatodik beszédnem, a mixtum genus valósul meg, vagyis olyan prédikációk, amelyek az öt elkülönített homiletikai genus közül bármely kettőt vagy többet is tartalmaznak.⁶⁰ A beszédnemek egyazon szónoklaton belüli keveredésének tana általánosan elismert, ókori eredetű retorikai közhely. Pécseli Király Imre megfogalmazásában: „Oratio si offeratur tractanda sive resolvenda, diligenter praecognoscatur initio, an ea sit mixta, id est, an pertineat ad plura causarum genera, vel saltem ad unum ex iis. Fit enim interdum, ut plura causarum genera in una eademque oratione misceantur”. Példaként Cicero számos szónoklatát említi: „vix ulla Ciceronis atque aliorum sit oratio, in qua non tria jam praenominata causarum genera saltem aliqua ex parte mixtim deprehendantur”. Pécseli azonban nyomban hozzáfűzi: „semper tamen aliquod est primum genus, quod praecipue et maxime spectatur.”⁶¹ A beszédnemek tehát gyakran együttesen jelennek meg a szónoklatokban, de mindig megállapítható, melyik közülük a primum genus. Természetesen nemcsak a három ókori eredetű beszédnemre, hanem a genus didascalicumra is érvényesek ezek a lehetőségek: keveredhet a másik három beszédnemmel, alárendelt helyzetben éppúgy előfordulhat, mint primum genusként. A beszédnemek keveredésének tanáról szóló retorikai közhelyet mint

⁵⁷ HYPERIUS 1573, i. m., 51–56.

⁵⁸ HYPERIUS 1573, i. m., 51.

⁵⁹ *Vatum et apostolorum conciones quaedam, quas nunc primum a Sebastiano CASTALIONE, ut illas ipse interpretatus et Andreas Hyperius ad singula concionum sacrarum genera illustranda fere indicavit, typis separatim descripsit Albertus SARTORIUS = Andreas HYPERIUS, De formandis concionibus sacris, seu De interpretatione Scripturarum populari libri II. Appositae praeterea sunt nunc primum conciones divinatorum Vatum et Apostolorum ex interpretatione Sebastiani CASTALIONIS, quibus singula genera illustrantur*, Tremoniae, 1555, 97r–116r. Noha Castellio neve már a 16. században zajló magyarországi műfajelméleti vitákkal kapcsolatba hozható – vö. PIRNÁT Antal, *Balassi Bálint poétikája*, Bp., Balassi Kiadó, 1996 (Humanizmus és Reformáció, 24), 28–30, 99–100 –, a Hyperius-műben való, retorikai okok indokolta szerepléséhez magyar vonatkozásban csak 18. századi analógiát ismerek: Újtestamentumának és egyes ótestamentumi könyveinek Bél Mátyás-féle, a klasszicizáló latin ízlés által motivált új kiadását (Lipce, 1724), vö. TARNAI Andor, *Bél Mátyás és a magyar nyelv- és irodalomtudomány*, It, 1984, 817–831, 824.

⁶⁰ HYPERIUS 1553, i. m., 127r–128r.

⁶¹ PÉCSÉLI KIRÁLY Imre, *Isagoges rhetoricae libri duo*, Oppenheim, 1612 (RMK III, 1112); [1612–1639²] (példánya ma nem ismert); Nürnberg, 1639³ (RMK III, 1551 – az általam használt kiadás).

köztudott igazságot Melanchthon retorikája is tartalmazta, s egyik példaként ő is az Archias-védőbeszédet említette.⁶²

Hyperius elgondolása ugyanebben a retorikai hagyományban áll, újítása mindössze abban van, hogy a négy világi beszédnem keveredéséhez hasonlóan tételezi az öt homiletikai nem elegyedését. Minden prédikációnak megvan a *primarium* *genusa*, a többi *genus* sajátosságai pedig a prédikáció szerkezetében szétosztva, különböző helyeken, lokális súllyal érvényesülnek, egyes szövegrészekben válnak dominánssá. Talán a retorikai eljáráshoz való hasonlatosság miatt van az is, hogy – amint láttuk – Hyperius a beszédrészek egymásra következésének igen archaikus retorikai rendjét fogadta el és adta elő az első könyvben. Pedig a *genusok* működésének vannak olyan következményei, amelyek erősen felforgatják a beszédrészeknek ezt a hagyományos sorrendjét. Hyperius a *genusok*nak az egyes beszédrészeket érintő hatásai vonatkozásában igen homályos maradt, elgondolásainak egy része mégis feltárható. E tekintetben az első könyv 11. fejezetét kell alaposan tanulmányoznunk. Igen különös ez a terjedelmes fejezet, a hét beszédrész ismertetésének sorába illeszkedik, mégpedig a *divisio* és a *confirmatio* közé, de nem a beszédrészek valamelyikével foglalkozik, hanem azzal, „*Qua ratione unamquamque concionem in locos certos apte possimus distribuere*”.⁶³ Már itt szóba kerül az öt homiletikai beszédnem, mégpedig mint egyes beszédrészek meghatározói. Hyperius egy prédikációban legfeljebb két-három *locus communis* kifejtését ajánlja. Legalább a *confirmatio*ról és a *confutatio*ról bizonyosan elmondható, hogy a *divisio*ban meghatározott minden pont kifejtésekor megismétlődhetnek, márpedig ez azt jelenti, hogy az illető *locus communis* dogmatikai vagy etikai természetétől függően a *didascalicum* és a *redargutivum*, illetve az *institutivum* és a *correctorium*, vagyis az ötféle *genus*ból legalább négy változatos egymásutánban uralhatja a prédikáció egyes részeit.⁶⁴

Egyszerűbben fogalmazva: Hyperius elméletéből az következik, hogy a *genus*nak van beszédrésze, nem pedig megfordítva, a beszédrésznek *genusa*. A dogmatikai vagy etikai *genusok* irányítják a gondolatmenetet, s megkívánják a maguk *confirmatio*ját vagy *confutatio*ját. Ezeknek a beszédrészeknek a sorrendje nem kötött, hanem a *genusok* határozzák meg azt, a *didascalicum* és az *institutivum* mindig *confirmatio*t, a *redargutivum* és

⁶² MELANCHTHON 1531/1549/2000, *i. m.* = IMRE 2000, *i. m.*, 57.

⁶³ HYPERIUS 1553, *i. m.*, 35r–47r.

⁶⁴ Ezen túlmenően az sem tűnik kizárhatónak, hogy az egyes témákhoz kapcsolódva nemcsak e két beszédrész, hanem több is visszatérően szerepelhet, bevezetéssel, belső felosztással, konklúzióval; a beszéd közben előforduló, alázatos fohászfordulatok a beszédrészként szereplő fohász ismétlődéseként foghatók fel, amint az érvelésben felhasznált szentírási idézetek is hasonló helyzetben vannak az adott téma kifejtésének tekintetében, mint a prédikáció egészét meghatározó alapige a beszéd egészének felépítése vonatkozásában. A problémakörrel: BAYLEY 1980, *i. m.*, 61–62. Lehetséges, hogy mindebben az antik retorikaelmélet hatása kereshető: a *Rhetorica ad Herennium* szögezte le (II,17,28), hogy az a legtokéletesebb *argumentum*, amelynek szerkezete követi a szónoklat egészének szerkezeti elemeit; vö. CORNIFICIUS, *A C. Herenniusnak ajánlott rétorika: Latinul és magyarul*, kiad., ford., bev., jegyz. ADAMIK Tamás, Bp., Akadémiai, 1987 (Görög és Latin Írók: *Scriptores Graeci et Latini*, 18), 125. A megállapítás jelentőségéről: James Jerome MURPHY, *Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*, Berkeley etc., University of California Press, 1974, 19.

a correctorium confutatiót kíván meg. Egyfajta genus mindig azonos fajta beszédrészt építhet a szerkezet tetszőleges helyére. Ugyanakkor nincs a szerkezetnek egyetlen olyan eleme sem, amely mindig azonos fajta genust rendelhetne magához, amely tehát kijelölhetne valamiféle modalitási helyi értéket. A genusoknak és a prédikáció zárórészének, a conclusiónak egymáshoz való viszonyáról semmi sem tudható.

A genusok ususokká fejlődése az európai homiletikában

A század második felének lutheránus homiletikái közül a Lucas Osianderé (1534–1604), Jacob Andreäé (1528–1590) és Aegidius Hunniusé (1550–1603) még Melanchthon nyomán haladva szól a didascalicummal mint negyedik beszédnemmel kiegészített három ókori genusról. Megállapítják, hogy e négy beszédnemre a bibliai textusok mind visszavezethetők.⁶⁵ Szerintük a prédikációnak két alapvető feladata van, a textus magyarázata és a belőle kibontható teológiai locusok kifejtése.⁶⁶ A prédikáció szerkezetét is a hagyományos felosztást követve gondolják el (exordium, narratio, propositio, confirmatio, confutatio, epilógus).

A hyperiusi genusokkal a századforduló kálvinista elméleti kézikönyveiben találkozhatunk újra. Wilhelm Zepper (1550–1607) kálvinista herborni lelkész 1598-ban megjelent homiletikája pontosan Hyperius csoportosításának megfelelően ismerteti a prédikáció öt nemét.⁶⁷ Hasonlóan szerepel a doctrinalis, a refutatoria, az institutiva, a reprehensiva és a consolatoria neme Matthaeus Sutlivius (Matthew Sutcliff, 1550–1629) homiletikájában (London, 1602), amely németországi, hanaui kiadásban is megjelent.⁶⁸ A hyperiusi genusok új felbukkanását azonban rövid néhány év alatt használati körük és módjuk

⁶⁵ Lucas OSIANDER, *De ratione concionandi*, Tübingen, 1582 (a továbbiakban: OSIANDER 1582), 8. „Cum enim quatuor sint in Rhetorici caussarum genera, [...] nihil in scripturis tractandum occurrit, quod non ad horum unum referri possit.” *Methodus concionandi, praeceptis et exemplis Dominicalium quorundam Evangeliorum comprehensa. Excepta in illustri Academia Marpurgensi ex ore reverendi et clarissimi viri, D. Aegidii HUNNII SS. Theologiae Doctoris, et hoc tempore Professoris in inclita Academia VVitebergensi*, Wittenberg, 1595 (a továbbiakban: HUNNIUS 1595), 5v–6r.

⁶⁶ „...textum Biblicum recte, dextre, et perspicue explicet” és „ex textu [...] salutare doctrinas (quas vocant Locos communes) proponat.” OSIANDER 1582, i. m., 31–38. „Prior est erudita paraphrasis praesentis textus et omnium eius partium [...]. Posterior est locorum communium seu doctrinarum generalium tractatio, quae ex praesenti textu nascuntur.” *Methodus concionandi*, tradita a celeberrimo Theologo Dn. D. Iacobo ANDREAE, Ecclesiae Tubingensis quondam praeposito, et eiusdem Academiae Cancellario dignissimo. In gratiam Theologiae studiosorum edita per Polycarpum LYSERUM S. Theologiae D. et aulae Saxonicae Dresdae Ecclesiasten primum, Wittenberg, 1595, 55. Hunnius szerint a confirmatio „est autem [...] in concionibus nihil aliud, quam praesentis textus et doctrinarum inde nascentium pertractatio.” HUNNIUS 1595, i. m., 10r.

⁶⁷ Wilhelm ZEPPER, *Ars habendi et audiendi conciones sacras. Hoc est: Quid ante, sub et post conciones sacras, tam concionatoribus, quam auditoribus facto opus sit*, Sigene Nassoviorum, 1598, 38–42.

⁶⁸ Matthaei SUTLIVII *De recta studii theologici ratione; De concionum ad populum formulis, et sacrae Scripturae varia pro auditorum captu tractatione, libellus. Nunc primum in Germania in lucem editus*, Hanoviae, 1604, 111–120.

lényeges újragondolása követte. Ebben valószínűleg Erasmus által kezdeményezett megfontolások játszották az ösztönző szerepet.

A hagyományos retorikai genusok helyett már Erasmus prédikációelmélete (1535) is öt új beszédnemet tárgyal, ezek azonban korántsem egyeznek a Hyperius által proponáltakkal. Erasmus rendszerében a tanítás nem szerepel mint önálló beszédnem, viszont valamennyi beszédnem az instructio és a meggyőzés kapcsolódásának módjából adódik. Az öt erasmusi genus közül négy a genus deliberativumra megy vissza (persuasio, exhortatio, admonitio, consolatio), míg az ötödik, a genus laudatorium, a demonstrativumra, lényegében a szentek dicséretére korlátozott szerepkörben.⁶⁹ Az öt genus mellett a minden prédikációban közös tanító szándék mint egyfajta metagenus szerepel, amely mintegy elodázza, a prédikáció második feléig felfüggeszti a prédikátornak a genusok közötti választását.⁷⁰ Erasmus tanító metagenusa és azt követő öt homiletikai genusa az első lépés a homiletika történetében egy olyan elgondolás felé, amely a genusok megvalósulásával a prédikáció zárórészében számol. Az öt erasmusi genusnak a prédikációképzítés végső szakaszában van relevanciája, ezek lényegében a közönség összetételétől függő alkalmazási módok.

Úgy tűnik, a 16. század végének egyes kálvinista elméletírói Erasmus és Hyperius elgondolásait vegyítették. Az öt prédikációs genus tekintetében egyértelműen Hyperius rendszere mellett döntöttek, és ugyancsak felhasználták a Hyperius által a homiletikában is érvényesnek tekintett retorikai elvet a beszédnemek azonos szónoklatban való keveredéséről. Ezeket a genusokat azonban nem a prédikáció doktrinális tartalmú részének összetevőiként fogták fel, hanem Erasmus felvetését követve a tanító részt követően, a prédikáció végén önálló beszédrészben alkalmazták őket, így téve világossá azt, amit Hyperius némileg homályban hagyott: az egyes genusok sajátosságainak megjelenési helyét és körülményeit. Ezeket az egyes genusok előírásai szerint megalkotott pontokat ususoknak nevezték, azt a beszédrészt pedig, amelyben az ususok következnek egymás után, applikációnak vagy akkomodációnak. (Úgy látom, hogy a két megnevezés tekintetében mindvégig igen nagy a rendszertelenség, s csak egyes teoretikusoknál van jelentősége a terminológiai distinkciónak, általánosan érvényesnek tekinthető, világosan deklarált megkülönböztetésük nem rögzül.)

A genera orationis helyett a genera usuum keretei között folytatódó kommunikációelméleti gondolkodás a 16–17. századi protestáns homiletika meghatározó folyamata. Ma

⁶⁹ Jānis KRĒSLIŅŠ, *Dominus narrabit in scriptura populum: A Study of Early Seventeenth-Century Lutheran Teaching on Preaching and the Lettische lang-gewünschte Postill of Georgius Mancelius*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1992 (Wolfenbütteler Forschungen, 54) (a továbbiakban: KRĒSLIŅŠ 1992), 51–64; John W. O'MALLEY, *Erasmus and the History of Sacred Rhetoric: The Ecclesiastes of 1535*, Erasmus of Rotterdam Society Yearbook, 5(1985), 1–29; reprintje: O'MALLEY 1993, i. m., no. VII.

⁷⁰ Hasonló elgondolást Melancthonnál is találhatunk. A *De modo et arte concionandi*-ban kifejtettek szerint a prédikációt valójában csak két genus működteti. Az egyik a doctrina, ami a catechesist (a dialektika szabályai szerint kifejtett hittételek) és az interpretatio scripturae-t jelenti (a szentírási hely és a loci összekapcsolása), a másik az adhortatio. A genusokat tehát nem egy-egy prédikáció egésze valósítja meg, hanem az egy prédikáción belül egymást váltó részek. Az adhortatióra szűkülő befejezéshez képest azonban Erasmus jóval változatosabb műfaji regisztereket gondol el. Vö. KRĒSLIŅŠ 1992, i. m., 51–64.

még nem tudható teljes bizonyossággal, személy szerint ki volt ennek az elgondolásnak a kezdeményezője, terjedése, paradigmává válása azonban elég jól regisztrálható, követhető az adatok alapján.

1592-ben jelent meg első alkalommal William Perkins (1558–1602) *Propheticájának* latin szövege, amelynek a szerző halála után Thomas Tuke elkészítette az angol fordítását (1606). A kontinens népszerű kézikönyveinek, többek között Hyperiusénak tanácsait az angliai puritán prédikációs gyakorlattal egyesítő műben⁷¹ a hyperiusi nemek már egyértelműen az applikáció speciei. Természetesen az erősen rámissa kötődésű szerző dichotóm tagolást is érvényesít közöttük. Az alkalmazás elméleti („noëtica, quae mentem respicit”) és gyakorlati csoportjába („practica, quae ita et mores respicit”) két-két faj tartozik, latinul mindkét csoportban azonos a nevük: informatio és reformatio, és Perkins csak a görög nevekkal tesz közöttük terminológiai megkülönböztetést (didascalicum és elenchticum az elméleti csoportban, paideia és epanorthosis a gyakorlatiban). Az epanorthosis locusa az admonitio, míg a paideiának két locusa van, az exhortatio és a consolatio, így áll elő tehát, a kettős csoportosítás harmadik szintjén, az eredeti, ötös hyperiusi rendszer.⁷² A Zepper 1598-as homiletikájához az üdvözlő versek egyikét író dillenburgi lelkész, Bernhardus Textor 1599-ben Herbornban jelentette meg saját lelkipásztori kézikönyvét, amelyben egyébként Zepper viszonzta az üdvözlést. Textor a beszéd szerkezetét egységeit követően hozta szóba a prédikáció beszédnemeit (*De sex concionum generibus*). Az öt tiszta genus után taglalta, mégpedig a legnagyobb terjedelemben, annak a legnagyobb fontosságot és elterjedtséget tulajdonítva („genus omnium vulgatissimum”) a hatodik, vegyes nemet, „in quo praecedentia quinque concurrunt vel omnia, vel pleraque”.⁷³ A vegyes nemű szónoklatnak itt olvasható tárgyalása világosan felmutatja azt az átmeneti állapotot, ahogyan a prédikáció genusaiból a prédikáció záró beszédrészt szervező elvek alakulnak ki. Mivel a templomban mindig sokféle lelki igényű hallgató van egyszerre jelen – mondja –, a prédikációnak olyannak kell lennie, „wie ein dietrich, hoc est, ut clavis omnibus seris aperiendis accommodata. Commisceri igitur genera concionum necesse est. Commistionem autem illam dum suadeo: nemo opinetur, me confusum chaos et scopas dissolutas ex concionibus facere. [...] Hoc igitur volo, ut ex uno genere concionis [...] fiat transitio per doctrinarum, usuum et applicationis connexionem ad aliena genera, vel omnia, vel pleraque. [...] Commodissime igitur ex genere διδασκαλικῶ transitus fieri potest ad reliqua quatuor singula. Nam proposita, explicata, confirmata et illustrata vera doctrina: in usu eius ostendi potest, quomodo serviat ad confutationem doctrinae falsae, ad studium virtutum, ad fugam peccatorum et ad conso-

⁷¹ Wilbur Samuel HOWELL, *Logic and Rhetoric in England 1500–1700*, Princeton N. J., Princeton University Press, 1956 (a továbbiakban: HOWELL 1956), 206–207; KOLTAY Klára, *Mester és tanítványa: William Perkins és William Ames munkássága*, KvKt, 16(1991), 39–57 (a továbbiakban: KOLTAY 1991a), 44.

⁷² William PERKINS, *Prophetica*, Bazel, 1602, 95–100. Bisterfeld Perkinséhez hasonló, de még összetettebb rendszeréről: BARTÓK 1998, i. m., 194.

⁷³ Bernhardus TEXTOR, *Pandectae Sacrarum Concionum in tria volumina digestarum*, I, *Observationes generales de ministrorum et auditorum officio, ante, inter et post conciones*; II, *Concionum dispositiones*; III, [*Keresztelő, esketési, temetési stb. beszédek*], Herbornae Nassoviorum, 1599 (a továbbiakban: TEXTOR 1599), 64.

lationem...”⁷⁴ Textornál tehát a didascalicum még nem tűnik ususnak, inkább a confirmatio statusának. Perkins követői azonban mind az öt genusból usust formálnak. Guilielmus Bucanus 1602-ből keltezett és 1650-ben Váradon is megjelentetett *Ecclesiastes* szerint a prédikációnak három része van, az exordium (ez a proposíciót is felöleli), a tractatio és az epilogus, a tractatio részei pedig a narratio, az exegesis (interpretatio textus, explicatio) és az applicatio (accommodatio textus expositi ad auditorum usum). Az applicatió belül az öt hyperiusi eredetű fajt különbözteti meg, amelyekre a doctrina v. confirmatio, refutatio v. redargutio, paideia v. institutio, epanorthosis v. correctio v. reprehensio és a consolatio megnevezéseket alkalmazza.⁷⁵ Itt csak futólag lehet érinteni, hogy Keckermann homiletikájának applikáció-tana is ugyanerről az öt fajról beszél.⁷⁶

Noha a teoretikusok nem várják el minden prédikáció végén az összes usust, a gyakorlatban a legtöbb prédikáció többféle ususszal él. Az ususszal kapcsolatos elméletek a gyakorlatban olyan módszertanná formálódnak, amely a főszerepet kapja a prédikációs beszédaktus komplexitásának és a közönség heterogeneitásához való alkalmazkodásnak a biztosításában. Már az ususok állandósuló megnevezése is arra utal, hogy ezt az alkalmazkodást tartalmi tekintetben elsősorban a pragmatikus iránymutatással kívánják megvalósítani. Szónoklattan szempontból viszont azt kell kiemelnünk, hogy a doktrinális tanítás locus communisaitól elkülönülő ususoknak az a status-jellege erősödik fel, amely eleve szerepel a genusokról Hyperius által adott meghatározásban.

A homiletikai genusok ususokká való átalakításának biztos jele az is, hogy a retorikai genusoknak a didascalicummal kiegészített négyes rendszere lassanként visszalopakodik a prédikációelméletekbe, és a szerzők egyáltalán nem látnak ebben összeférhetlenségi problémát. Még Textor is, aki – amint láttuk – *De sex concionum generibus* tárgyalt, homiletikája korábbi pontján úgy fogalmaz, hogy a prédikációban a négy beszédnemnek kell megülnie.⁷⁷ Bucanusnál pedig, aki a hyperiusi válfajokat már egyértelműen ususoknak tekinti, természetesen semmiféle problémát nem okoz, hogy a kevert genusú prédikációval kapcsolatban a négy retorikai nem elegyedését elemzi: a prédikátor különböző beszédnemekkel élhet „etiam in unam eademque concione. Quando enim vult docere, utitur genere didascalico: Quando consolatur aut hortatur, aut dehortatur, deliberativo: Quando arguit adversarios, versatur in genere judiciali: Quando laudat personas vel facta, genus demonstrativum usurpat.”⁷⁸ Hasonlóan a retorikai beszédnemeket említi Scultetus, amikor megadja bármiféle téma tárgyalásának közös szabályait, „sive illud ad genus

⁷⁴ TEXTOR 1599, i. m., 69.

⁷⁵ Guilielmus BUCANUS, *Ecclesiastes, seu De methodo concionandi tractatus duo* [Bern, 1604], Genf, 1608; Guilielmus BUCANUS, *Ecclesiastes, seu De methodo concionandi tractatus duo* (a továbbiakban: BUCANUS 1604/1650) = Abraham SCULTETUS, *Axiomata concionandi practica* [Heidelberg, é. n.], edita studio et operâ M. Christiani KYFERTI Goldbergensis Silesii, Nagyvárad, 1650 (RMK I, 840 – RMNy 2354; leírva RMK II, 743. sz. alatt is) (a továbbiakban: SCULTETUS 1610/1650), 39–106 (leírva RMK II, 744. sz. alatt is).

⁷⁶ Bartholomaei KECKERMANNI Dantiscani, in gymnasio patrio philosophiae professoris eruditissimi *Opere omnium quae extant*, I–II, Genevae, 1614, 33–37.

⁷⁷ TEXTOR 1599, i. m., 27.

⁷⁸ BUCANUS 1604/1650, i. m. = SCULTETUS 1610/1650, i. m.

didascalicum, sive demonstrativum, sive deliberativum, etc. pertineat.” Ugyanezen a helyen kifejezetten utal is arra a beszédrészre, amelyben a homiletikai genusokból kifejlődött ususok változatossá teszik a témájuk retorikai genushoz sorolásától függetlenül eddig a pontig egységes módszertannal készülő prédikáció invencióját: „Errant igitur, qui in diversis causarum generibus diversis quoque methodis utendum esse putant. Variatio nulla est nisi in applicatione.”⁷⁹

A tanítás és az applikáció ezekben a homiletikai rendszerekben nem egyidejűként, hanem egymásra épülő külön fokozatokként jelennek meg. Elkülönítésük a 16–17. század fordulójára lejátszódó változási folyamat eredménye, és már önmagában is messzemenő ismeretelméleti és hermeneutikai következményei vannak. A reformáció első nemzedékének Biblia-értelmezéseiben feltett „quid sit?” kérdés jelentősége a következő nemzedékekben megváltozik, hiszen a válaszokat tanáraik már nagyrészt megtalálták, a „quid effectus?” helyett pedig mechanikussá válik az elkülönülő doctrinát önállóan követő exhortatio.⁸⁰ „A reformátorok dinamikus és személyes Ige-fogalma [...] kezd átváltozni egy inkább személytelennek és statikusnak mondható Ige-fogalom: [...] az explicatio elválik az applicatio-tól, és ebben az a felfogás tükröződik, hogy a textus értelmét, sensus-át, a »tanúságot« mint teológiai tanítást objektív módon meg lehet állapítani, mielőtt annak usus-át, hasznát, jelen érvényét, életünkre vonatkozó igényét felismertük és elismertük volna. Tehát az ígehirdetésben az Ige nem egyetlen, dinamikus aktusban tárja fel a maga értelmét és követel tőlünk személyes döntést, hanem először locusokat, »tanúságokat« nyújt és csak azután kerül sor arra, hogy a hallgatók élete és cselekvése fölött is érvényesítse igényét.”⁸¹ A „teologizáló és polemizáló intellektualizmus” térnyerésével jellemezhető felekezeti ortodoxiák számára a doctrina „egyszerűen az igaz tan, a dogma” jelentésben létezik, holott a korai reformáció „szóhasználatában a doctrina szó még szepelhet az evangélium, a viva vox evangelií szinonimájaként is”.⁸²

A 17. század eleji kálvinizmus nagy hatású teoretikusa, Perkins tanítványa, William Ames (1576–1633) még erre is rátesz egy lapáttal. Olyan prédikációelméletet népszerűsít, amelyben még az ususoknak is az intellektuális természete válik meghatározóvá, velük az explicációt újabb explicáció követi, és az applikáció csak a prédikáció harmadik fokozatában kap helyet.

Ames nem írt önálló homiletikát, de főművében, a *Medulla theologicá*ban az első könyv 35. fejezete tömör ars concionandinak tekinthető.⁸³ Ezt Magyarországon is jól

⁷⁹ SCULTETUS 1610/1650, i. m., III. szekció.

⁸⁰ Timothy J. WENGERT, *Georg Major (1502–1574): Defender of Wittenberg's Faith and Melanchthonian Exegete = Melanchthon in seinen Schülern*, Hrsg. Heinz SCHEIBLE, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 1997 (Wolfenbütteler Forschungen, 73), 129–155.

⁸¹ CZEGLÉDY Sándor, *A Heidelbergi Káté magyarországi magyarázatainak története 1791-ig = A Heidelbergi Káté története Magyarországon*, szerk. BARTHA Tibor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1965 (StudAEcl, 1), 131–168, 138.

⁸² Részletesen lásd CZEGLÉDY Sándor, *Méliusz ágendája és himnológiai tevékenysége* = BARTHA 1967, i. m., 353–391, 389–391.

⁸³ BARTÓK 1998, i. m., 190.

ismerték, 1685-ben Debrecenben ki is nyomtatták,⁸⁴ de Martonfalvi Tóth György már korábban, 1670-ben és 1675-ben részletes latin kommentárt jelentetett meg hozzá,⁸⁵ 1679-ben pedig *Tanétó és czáfoló theologiajában* kivonatossan magyarra is lefordította.⁸⁶ Ames terminológiája elkerülte Perkins homonímiáját: a teoretikus informatio és reformatio mellett a gyakorlati hasznokat az institutio és a correctio terminusokkal jelölte.⁸⁷ A hasznok közé azonban a hyperiusi ötből csak ezt a négyet sorolta, míg az ötödiket, a consolatiót nem hasznoknak, hanem a hasznoktól megkülönböztetett applicciónak tekintette. Az alkalmazási módok közé odasorolta még emellett az exhortatiót és az admonitiót. A megkülönböztetés alapja, hogy míg a hasznokról általánosságban beszélünk, az alkalmazásban hallgatóinkra szabjuk a mondottakat, grammatikailag, harmadikról második személyre váltással is kifejezve az odafordulást.⁸⁸ Amint látható, az amesi alkalmazási módok a perkinsi praktikus alkalmazások locusaival azonosak; míg Perkinsnél egy teoretikus struktúra vertikális építményét tartották, Amesnél beszédrészek lineáris egymás után sorolására használatosak.

A változtatás jelentős, ám aligha Ames saját elgondolása. A *Medulla* „első, még hiányos kiadása 1623-ból való, teljes formájában pedig 1627-ben jelent meg először”.⁸⁹ A kezdeményezés korábbi ennél. A pfalzi prédikátor Abraham Scultetus *Axiomata concionandi*jának évszám nélkül, 1610 táján jelent meg az első kiadása Heidelbergben.⁹⁰ A munka – amelyet Magyarországon is jól ismertek, 1650-ben pedig Váradon is megjelent⁹¹ – már tartalmazza e megfontolásokat. Scultetus terminológiája ugyan erősen különbözik Amesétől: az applikáció nála gyűjtőneve mindannak, ami a prédikációban a textus magyarázatát (expositio) követi. Ebben az applikációban azonban pontosan megtaláljuk az amesi, intellektuális értelmű hasznok és az amesi értelemben vett applikáció fokozatait. Scultetus szerint ugyanis az applikációnak, amely „anima est totius concionis”, s amely nélkül a prédikáció csak élettelen holttest (XXV.), két része van: az első a

⁸⁴ Guilielmus AMESIUS, *Medulla theologica, editio novissima. Ab avthore ante obitum recognita et variis in locis aucta*, Debrecen, 1685 (RMK II, 1563). A prédikáció felépítéséről: 157–161.

⁸⁵ Az első könyvvel a kommentár első kötete foglalkozik: MARTONFALVI TÓTH György, *Exegesis libri primi Medvllae Amesianae, in qva, quantum ad fidei articulos attinet, qvicqvid in sacro-sancta theologia reperitur secreti et ardui, qvicqvid in schola continetur orthodoxi et obscuri, qvicqvid ab hodiernis haereticis vocatur in controversiam, id fere totum, per qvaestiones, objectiones, responsiones, ita explicatur, ut sacro-sanctae theologiae cultoribus, praecipue disputaturis et concionaturis, commodissime inservire qveat*, Debrecen, 1670 (RMK II, 1230) (a továbbiakban: MARTONFALVI TÓTH 1670). A prédikáció felépítéséről: 896–906.

⁸⁶ MARTONFALVI TÓTH György *Taneto és czafolo theologiaja: Mellyet Amesi és Vendelinus szerint irt azoknak kedvéért, a' kik az igaz theologiát, és vallást, hamar kívánnýák meg-tanúlni: és mellyet, ezen jó végért, a' Debreczeni Collegium, a' maga költségén nyomtattatott-ki*, Debrecen, 1679 (RMK I, 1231). A prédikáció felépítéséről: 150–152. Vö. BARTÓK 1998, i. m., 164–165, 233.

⁸⁷ BARTÓK 1998, i. m., 194, 209.

⁸⁸ MARTONFALVI TÓTH 1670, i. m., 900.

⁸⁹ KOLTAY 1991a, i. m., 47.

⁹⁰ Abraham SCULTETUS, *Axiomata concionandi practica*, edita per M. Christianum KYFERTUM, [Heidelberg,] typis Gotthardi Voegelini, é. n. [1610 k.].

⁹¹ SCULTETUS 1610/1650, i. m.

„deductio alicuius loci communis ex textu exposito”, a másik az „ostensio usus illius loci” (XXVII.). Az öt hyperiusi genus ezek közül az elsőben érvényesül (XXVIII.), ezek tehát a teológia teoretikus közös helyeinek tematikai osztályozói. Ezek tárgyalása után folytatódik Scultetus gondolatmenete az ususokkal: „Hucusque prima applicationis pars fuit, in electione locorum communium, et tractatione eorundem: sequitur altera, qua est de usu eorundem sive praxi, quae in omni concione urgenda: sine qua doctrina nihil aliud est, quam idea Platonica.” (LVI.) Ezeknek az ususoknak a kibontására szolgálnak az akkomodációs eljárások, amelyeknek bemutatott példáit a hallgatóhoz való megszólító odafordulás jellemzi (LIX.). A dogmatikus locusok ususai a hitbéli buzdításban és a téves nézetektől való eltántorításban (LX.), valamint a vigasztalásban (LXI.), a morális locusok ususai pedig a jócselekedetekre való serkentésben és a bűnöktől való eltántorításban vannak (LXV.). Az exhortatio egyébként még egyszer visszatér, mint a tractatiót követő peroratio egyik összetevője (a másik a repetitio, LXXXII.).

Alsted enciklopédiájába azonban feltehetőleg már Amestől került az ususok és az applikáció két fokozatának megkülönböztetése. Alsted szerint a tractatio textus (enarratio) hat lépésben valósul meg: az exordiumot és a proposíciót az enarratio propositionis (explicatio, probatio), vagyis a doctrina kifejtése követi, majd a hasznok (usus), utánuk pedig az applikáció és a peroráció következnek. A hasznok csoportosítása pontosan megfelel a hyperiusi genusok csoportosításának, elnevezésük itt: informatio (confirmatio verae doctrinae, seu articulorum fidei), reformatio (confutatio falsae doctrinae), institutio vitae sanctae (vitae sequendae demonstratio), correctio vitae impiae (vitae fugiendae damnatio) és consolatio conscientiae (conscientiae anxiae tranquillatio). Az első kettő ad iudicium seu intellectum tartozik, a többi három ad praxin seu affectum.⁹²

A kálvinista prédikációelmélet által bejárt úton, hivatkozásokkal is igazolhatóan a kálvinista teoretikusok hatására, némi késéssel a lutheránus homiletika is végighaladt. A genusok ususokként való érvényesülése náluk is lépcsőről lépésre végigkísérhető.

Paul Tarnownál (1562–1633)⁹³ még csak annak lehetünk tanúi, amit Zeppernél és Sutliviusnál figyelhattunk meg: a világi beszédnemek helyébe kerülnek a hyperiusi genusok mint a prédikáció válfajai. A hyperiusi elmélet inherens elemét Tarnow is hangsúlyozza: óv attól, hogy a genusokat elszigetelten tekintsük, a prédikációban mindig együttesüknek kell működni. A genus redargutivum érdekli a legkevésbé: ez csak bizonyos alkalmakkor, bizonyos közönség előtt használatos; háttérbe szorulása egyben azt is jelenti, hogy a prédikáció inkább individuális, mint intézményes reformot szolgál. Ez előtérbe tolja viszont az érzelmek kifejezése iránti érdeklődést. Tarnow az institutivus, a correctorius és a consolatorius szónoklatnál tárgyalja, hogyan ébreszthet a prédikátor érzelmi átélést, hogy beszéde ne csak absztrakt tanításként hasson.⁹⁴

⁹² Johann Heinrich ALSTED, *Encyclopaedia*, Herborn, 1630; hasonmás kiadása: bev. Wilhelm SCHMIDT, a bibliográfiát összeáll. Jörg JUNGMAIR, I–IV, Stuttgart–Bad Cannstatt, Frommann–Holzboog, 1989–1990, 1676.

⁹³ Paul TARNOW, *De sacrosancto ministerio libri tres*, Rostock, 1623.

⁹⁴ KRSLIŃŠ 1992, i. m., 64–74.

Jól mutatja a genusok szerepének változását, ususokká válásukat az a mód, ahogyan Johann Gerhard (1582–1637)⁹⁵ tárgyalja őket. Az öt hyperiusi genusról beszél, de nem mint a prédikáció, hanem mint az accommodatio válfajairól: „Accommodatio Scripturae est vel theoretica vel practica. Theoretica versatur circa veri cognitionem [...] et falsi refutationem [...]. Practica versatur circa bonum agendum [...], circa malum culpae fugiendum [...], et malum poenae tolerandum”.⁹⁶

Johann Hülsemann (1602–1661) *Methodus concionandi*jában ugyancsak a hyperiusi genusokat találjuk didascalicum seu demonstrativum, elenchiticum seu refutatorium, paeduticum seu instructorium, epanorthoticum seu correctorium és paracleticum seu consolatorium néven,⁹⁷ de ő forrásként már Alstedre hivatkozik. Hülsemann szerint a prédikáció genera számbavételének három oka van: amellet, hogy meghatározza, milyen bizonyítékokat kell használni és hogyan kell elrendezni őket, és hogy megkönnyíti a szónoklat emlékezetbe vésését, a genus azzal segíti a szónokot, és később a hallgatót is, hogy tudja a prédikáció végcélját, ami világossá teszi a befejezést („ut scopum textus assequatur, eumque in concione, quasi futuram conclusionem, praefixum habeat”). Az utalás világosan kifejezi, hogy a szónoki gyakorlatban mindig a prédikáció végén, a tanítás után válik fontossá a megfelelő genus elkülönítése.

Párhuzamosan azzal, ahogyan a genusok önálló és állandó beszédrészbe lokalizálódnak, s az általuk elfoglalt beszédrész igen összetetté, tagolttá válik és az aktuális kommunikációs célzat képviselőjében döntő fontosságot nyer, a prédikáció egyéb beszédrészeit illetően viszont redukciós tendencia veszi kezdetét. Az egyszerűsödésben szerepe lehetett annak is, hogy a Wittenbergben az 1590-es években ismét erős tekintéllyé váló Arisztotelész retorikájának (amelynek lutheránus részről Daniel Cramer tollából 1597-ben kivonata is megjelent⁹⁸) diszpozíciós részében arról van szó, hogy az oráció lényegi, kötelező részei a tétel (propozíció) és a bizonyítás.⁹⁹ A századforduló lutheránus prédikációelmélete is két, ezekkel analóg, helyettesíthetetlen és nélkülözhetetlen részt írt elő a prédikációban, a perikopát és a confirmatiót. A confirmatio belső tagolását igen sok egyéni változatban valósították meg a kézikönyvek,¹⁰⁰ általánosításképpen háromrészes tagolást tekinthetünk megszokottnak. A paraphrasis a szöveg pontos megértését, vagyis a közönségnek a szöveghez való vezetését jelenti, grammatikai, dialektikai, retorikai magyarázatok felhasználásával. A dogmatapoiesis a fordított utat járja, a szövegben a hallgató-

⁹⁵ Johann GERHARD, *Methodus studii theologici*, Jena, 1620.

⁹⁶ KRÉSLIŇS 1992, i. m., 51–64.

⁹⁷ Joh. HULSEMANNI, Doctoris Theologi in Academia Wittebergensi, (I) *Methodus concionandi, auctior edita. Cui accesserunt eiusdem auctoris (II) Methodus studii theologici, in privatum quorundam usum conscripta. (III) Nec non Doctoris Johannis FORSTERI Methodus ac formulae concionandi*, (V) eiusdemque et (IV) D. D. Leonharti HUTTERI, ac (VI) Balthasaris MEISNERI celeberrimorum quondam in eadem Academia Doctorum et Professorum (IV, V) *Consilia de studio theologico, et (VI) lectione Biblica recte instituendis, ob argumenti similitudinem in unum volumen collecta, et impressa*, Wittenberg, 1638 (a továbbiakban: HÜLSEMANN–FORSTER–HUTTER–MEISNER 1638), 19–24.

⁹⁸ Daniel CRAMER, *Synopsis trium librorum rhetoricorum Aristotelis*, Stettin, 1597.

⁹⁹ 1414a–b. Vö. ARISZTOTELESZ, *Rétorika*, ford., jegyz., utószó ADAMIK Tamás, Bp., Gondolat, 1982, 210.

¹⁰⁰ Lásd KRÉSLIŇS 1992, i. m., 113–121.

ság aktuális kérdéseire való feleletet megtalálva a szöveget juttatja el a közönséghez, a teológiai levezetések és bizonyítások tartalmazza. Ezt követi a zárórész, az *accommodatio*, amely az ususokat foglalja magába, és válik a korábbi *genus*-elméleteknek megfelelően tagolttá és összetetté.

Hülsemann *usus seu applicatio* névvel illeti a *confirmatio* harmadik részét, s két fajtáját különíti el, a dogmatikust és a morálist. Például a dogmatikus applikáció „*consequentia est, quae per discursum logicum ex themate quodam deducitur, ad articulum quendam fidei probandum, in genere didascalico, vel eundem vindicandum a contrariis erroribus, in genere elenchico*”.¹⁰¹ Érdemes ezt a meghatározást alaposan szemügyre venni: nélkülöz minden közelebbi meghatározást arról, hogy a *genus* szó itt szereplő értelme a prédikáció vagy az *usus* *genus*-át jelenti-e. Amikor a következő fejezetben (*De connectendi formulis*) az összekötő elemeket, formulákat, kapcsolási módokat veszi számba, ezeket is az egyes *genus*okon belül mutatja be, mintegy a *genus* lényegi szervezőinek, tartalmi és stilisztikai készletének tekintve őket,¹⁰² s nem beszél a *genus*ok egymással való összekapcsolásának módjairól.

A lutheránus teoretikusok által említett *usus*ok száma általában öt; nemcsak Hülsemann, hanem Gerhard is két csoportjukat, a teoretikus (dogmatikus) és a praktikus (morális) hasznokat különíti el. Csak négy haszon van Daniel Cramer (1568–1637),¹⁰³ Fridericus Balduin (1575–1627)¹⁰⁴ és Nicolaus Rebhan (1571–1626)¹⁰⁵ kézikönyveiben, akik a *consolatio*t hagyják említetlenül, és Christophorus Schleupnernél (1566–1635),¹⁰⁶ aki a *didascalicum*ról nem szól. Valamennyi kézikönyv egyetért abban, hogy a szónoki tehetség kimutatására, a legnagyobb fokú variálásra és találékonyságra a prédikáció *usus*ai között van mód.

A *hyperiusi* *genus*okból kialakult *usus*ok elméletének érdekes magyarországi hatástörténete is van. A Medgyesi Pál homiletikájának második táblázatában bemutatott prédikációkészítési módszertan hitelesen közvetítette Ames felosztását: haszon négyféle van, az ítéletre néző (*informatio* és *reformatio* v. *refutatio*) és a cselekedetre néző vagy igazgató hasznok (*institutio* és *correctio*), a rászabás pedig háromféle: *consolatio*, *exhortatio* és *dehortatio* v. *admonitio*.¹⁰⁷ A harmadik táblázat azonban jóval egyszerűbb ennél: nincs meg benne a hasznok és a rászabás két fokozata, csak a hasznok, azokból pedig hat (*institutorius*, *refutatorius*, *adhortatorius*, *dehortatorius* v. *admonitorius*, *reprehensorius*, *consolatorius*), ami pedig csak sorrendjében tér el Georgius Laetus hatos cso-

¹⁰¹ HÜLSEMANN–FORSTER–HUTTER–MEISNER 1638, *i. m.*, 123.

¹⁰² HÜLSEMANN–FORSTER–HUTTER–MEISNER 1638, *i. m.*, 129–149.

¹⁰³ DANIEL CRAMER, *Methodus concionandi, de interpretatione cujusvis textus biblici, tam artificiosa quam populari*, Stettin, 1605.

¹⁰⁴ FRIDERICUS BALDUINUS, *Brevis institutio ministrorum verbi*, Wittenberg, 1622.

¹⁰⁵ NICOLAUS REBHAN, *Concionator quomodo comparatus esse, quaque ratione conciones suas instituere debeat*, Jena, 1625.

¹⁰⁶ CHRISTOPHORUS SCHLEUPNER, *Tractatus de quadruplici methodo concionandi, rationem diversimode formatarum concionum ... exponens*, Leipzig, 1608.

¹⁰⁷ MEDGYESI PÁL, *Doce nos orare, quin et praedicare*, Bártfa, 1650 (RMK I, 832 – RMNy 2310). Medgyesi magyar terminológiájáról lásd BARTÓK 1998, *i. m.*, 209.

portosításától.¹⁰⁸ Az első táblázatban – némileg eltérő elnevezésekkel – ugyanez a hat haszon található meg, azonban itt a rászabás is szerepel, igaz, azzal a kitéttel, hogy azt az egyes hasznokhoz adni sem alkalmatlan, s hogy ezért külön részként sem kell mindig meglennie. Szintén jelentős eltérések találhatók Ames elméletétől a két későbbi magyar amesiánus, Martonfalvi Tóth György és Szilágyi Tönkö Márton homiletikáiban. Martonfalvi Tóthnál az usus – akárcsak maga a doctrina, a locus communis – kétféle lehet: teoretikus vagy praktikus. A kétféle teoretikus usus megegyezik Hyperius két elméleti beszédnemével (informatorius és reformatorius v. refutatorius), praktikus hasznból pedig úgy lesz öt, hogy a maradék három hyperiusi válfaj kiegészül az amesi háromféle alkalmazással, s a consolatio a két osztályozásban egybeesik (institutio, correctio v. reprehensio, exhortatio v. adhortatio, dehortatio v. admonitio, consolatio). Martonfalvi Tóth ki is fejt, hogy szerinte az exhortatio, a dehortatio és a consolatio is hasznok, nem pedig az alkalmazás nemei.¹⁰⁹ Szilágyi Tönkö Márton a declaratiót és az applicatiót tekinti a prédikáció két fő részének, a doctrina ezek közül az elsőbe tartozik, a másodikat az ususok és a conclusio adják. Az ususokat Martonfalvi Tóthtal megegyezően csoportosítja, azzal az egyetlen eltéréssel, hogy az exhortatiót és a dehortatiót monitio név alatt összevonja.¹¹⁰

Hyperius homiletikájának utóélete

Egy Hyperius-specialista német egyháztörténész szerint a marburgi professzor homiletikája a 20. századig a homiletikai tankönyvek legtöbbet hivatkozott munkája maradt.¹¹¹ Az utóélet azonban nem volt éppen egyenes vonalú.

Hyperius homiletikai főműve az 1553. évi első kiadást követően még öt alkalommal jelent meg a 16. században: 1555-ben Dortmundban, 1562-ben Marburgban, 1563-ban, 1573-ban és 1579-ben Bázelen.¹¹² Ismert egy 1781. évi hallei kiadása is. A latin edíciók

¹⁰⁸ Georgius LAETUS [Jiří VESELSKÝ-LAETUS], *Consilium de formandis SS. concionibus* [Leiden, 1639] = SCULTETUS 1610/1650, i. m., 107–125.

¹⁰⁹ MARTONFALVI TÓTH György, *Ars concionandi Amesiana*, Debrecen, 1666 (RMK II, 1079). Vö. BARTÓK 1998, i. m., 228. Az 1666. évi homiletika állásfoglalásához képest igen feltűnő, hogy mind 1670. évi Ames-kommentárjában, mind a *Medulla* 1679. évi fordításában Martonfalvi Tóth hűen követi usus és applicatio amesi megkülönböztetését. Külön érdekesség, hogy a latin kommentár érvelése, amelyben – még azzal szemben is, hogy Ames maga is gyakran keveri a két terminust saját prédikációiban – kifejti a két beszédész különböző természetét (MARTONFALVI TÓTH 1670, i. m., 900), szövegszerűen azonos a négy évvel korábbi homiletika a különbözőség cáfolatát követő szavaival.

¹¹⁰ SZILÁGYI TÖNKÖ Márton, *Biga pastoralis, seu Ars orandi et concionandi*, Debrecen, 1684 (RMK II, 1536). Vö. BARTÓK 1998, i. m., 228.

¹¹¹ „...in den homiletischen Lehrbüchern bis heute am häufigsten zitierte“, KRAUSE 1969, i. m., 327.

¹¹² Összevetésül: Melanchthon *De officio concionatoris*ának ugyancsak hat kiadása jelent meg a szerző életében, 1535 és 1559 között, a *De modo et arte concionandina*k pedig csak két kiadása volt, 1540-ben és 1541-ben; vö. Ralph KEEN, *A Checklist of Melanchthon Imprints through 1560*, St. Louis, Center for Reformation Research, 1988 (Sixteenth Century Bibliography, 27). Mindkét műnek csak egy-egy, Melanchthon

mellett 1563-ban Genfben francia, 1577-ben Londonban pedig John Ludham által készített angol fordítása jelent meg.¹¹³ Az utóbbi az első angol nyelven kiadott homiletika,¹¹⁴ amely egyébként Wigand Orth Hyperius fölötti latin halotti beszédének angol fordítását is tartalmazza. A *Topica* a Hyperius halálát követő évben Wittenbergben, nyolc évvel később pedig Bázelen jelent meg.

Az 1566. évi hesseni Kirchenordnung Hyperiusra hivatkozva beszélt az öt prédikációs genusról.¹¹⁵ Ez a lutheri és kálvini elvek közötti közvetítéssel próbálkozó szerkesztmény azonban nem volt maradandó hatású, Fülöp tartománygróf halála (1567) után a hesseni teológiai fejlődés a merevebb lutheránus felfogás szerint alakult, és Marburgban csak az 1605. évi „Verbesserungspunkte” hatására vált ismét a svájci típusú reformáció az iránymutatóvá. Ennek ellenére a németországi kutatásnak sikerült olyan folyamatokra rámutatnia, amelyekben a hyperiusi prédikációelméleti gondolkodás alapelvei észlelhetők. Így például a tübingeni teológiaprofesszorok prédikációit vizsgáló áttekintés világossá tette, hogy – noha a Württembergben publikált legkorábbi homiletika, Arsatius Seehofer (1505–1539) munkája (1538) megelőzte Hyperiusét¹¹⁶ – Lucas Osiander és Jacob Andreä homiletikáinak század végi megjelenéséig, elterjedtsége, hatása és átfogó jellege miatt Hyperius prédikációelmélete nyújt adekvát szemléleti keretet az egyházi kommunikáció elvei számára.¹¹⁷ Nemcsak lelkészek tanulmányozták egyébként, hanem a lutheránus tartományfejedelmek személyesen is megismerkedtek a tartalmával. Amikor például János Frigyes württembergi hercegnek kerestek praeceptort 1596-ban, az állást – nyilván Martin Crusius közbenjárására és ajánlásával – volt tanítványa, Michael Beringer nyerte el, és saját retorikai epitoméjában,¹¹⁸ a Crusius és Erhardus Cellius ajánló verseivel is ellátott, nem egészen százlapos kis kötetben is mindenekelőtt „ex quaestionibus Rhetoricis Cl. viri Martini Crusii, Domini Praeceptoris mei perpetua observantia colendi, sicut etiam ex Ecclesiaste Erasmi Roterod. et Andreae Hiperii libello” merített.

A 16–17. század fordulóján megélnékülő lutheránus homiletikai irodalomban, amelynek szerzői különben viszonylag ritkán említették Melanchthont, ugyanakkor szintén gyakran ajánlották Erasmus olvasását, elismerték a hyperiusi megfontolások jelentőségét.¹¹⁹ Úgy tűnik azonban, hogy nem közvetlenül nyúltak vissza hozzá. Már utaltam rá,

halálát követő 16. századi kiadásáról tudok: az előbbi Londonban adták ki 1570-ben, az utóbbit ugyanebben az évben Georg Maior homiliáinak wittenbergi kiadásában közölték újra.

¹¹³ KRAUSE 1977, i. m., 135–139. (A latin edíciók itt két szövegcsaládba csoportosítva.)

¹¹⁴ HOWELL 1956, i. m., 110–115; DECOURSEY 2001, i. m. = MALONE 2001, i. m., 338.

¹¹⁵ KRAUSE 1969, i. m., 328.

¹¹⁶ Seehofer már 1523–24-ben zajos viták középpontjába került Ingolstadtban, azt követően azonban csak a württembergi reformáció legkorábbi írásai közé tartozó prédikációgyűjteményét és az ahhoz függesztett homiletikai rendszerezését ismerjük (*Enarrationes evangeliorum dominicalium, ad dialecticam methodum et rhetoricam dispositionem accommodatae*), 1538–1544 közötti augsburgi és egy 1562-es oberurseli kiadásból.

¹¹⁷ Sabine HOLTZ, *Theologie und Alltag: Lehre und Leben in den Predigten der Tübinger Theologen 1550–1750*, Tübingen, Mohr, 1993 (Spätmittelalter und Reformation, N. R., 3), 42–48.

¹¹⁸ *Epitome Rhetorica ad eloquentiae studium scitu maxime necessaria breviter, ordine et perspicue comprehendens: et ex pluribus praestantissimis autoribus collecta per M. Michaellem BERINGERUM Ulbachensem*, Tübingen, 1596.

¹¹⁹ KRÉSLINŠ 1992, i. m., 38–44.

hogy Hülsemann a prédikációs genusok megnevezésekor Alstedre hivatkozott. Homiletikájának más helyén is utalt kálvinista elméletírókra, Polanusra, Bucanusra, Alstedre.¹²⁰ Tarnow és Johannes Forsterus (1576–1625) Keckermannt is ajánlotta.¹²¹ Elégge világosan kirajzolódik annak az íve, ahogyan a hyperiusi genuselmélet a 16. század végén a kálvinista elméletírók körében vált elfogadottá, majd a 17. század elején tőlük került vissza a lutheránus homiletikusokhoz. A hyperiusi hatás által bejárat nyílvánvalóan Hyperiusnak a svájciakkal fenntartott jó kapcsolatai¹²² és a halálát követően a svájci reformáció általi újrafelfedezése¹²³ magyarázzák: ez lehetett a hyperiusi megfontolásokat európai karrierre útnak indító központ. Az ususok fejlődését bemutató már világosan láthatóvá vált, hogy a hyperiusi válfajokban való gondolkodás a századforduló idejére teljesen általánossá vált a kálvinista elméleti irodalomban. Ami kétségtől azt jelenti, hogy Hyperius homiletikájának genuselméletéből a reformáció prédikációelméleti elgondolásainak maradandó, széles körű hatást kiváltó elmélete bomlott ki. A Hyperiusra való hivatkozások megritkulása korántsem azt jelentette, hogy elgondolásai – mint rövid időt megélt zárványok, hatástalanul maradt kezdeményezéscsokevények – kihullottak volna a történelemből: ami a kálvinista prédikációelméletet illeti, ott inkább szemléleti keretté, állandósult paradigmává való válásukról beszélhetünk, sok egyéni változatban, eltérő hangsúlyokkal való továbbfejlesztésükről, a prédikációk hatásfunkcióiról való gondolkodás reflexió nélkül is érvényesnek tekintett artikulálójaként való érvényesülésükről.

Érdekességképpen említem, hogy átmeneti Hyperius-recepcióval még a katolikus prédikációelméletben is számolhatunk. Lorenzo de Villavicencio (†1581) *De formandis sacris concionibus* (1563, 1565) Hyperius-plágium, akárcsak a spanyol ágostonos szerzetes több más műve is.¹²⁴

Hasonlóan méltánytalan volna Hyperius magyarországi hatásának lebecsülése. Igaz, nem tudunk arról, hogy Hyperiusnak lett volna magyar tanítványa. A marburgi egyetemre

¹²⁰ „Quas Calvinistae, Polanus, Bucanus, Alstedius, etc. de confirmatione [...] praescripserunt” (olyan tanításokról van itt szó, mint hogy a confirmatio alkalmazkodjék a közönség szintjéhez, ne legyen távolról vett, a cáfolás ne személyeknek szóljon, legyen szelíd stb.), „illae, quia naturali iudicio cuius obviae sunt, non indigent nostra, interpretatione.” De hozzáteszi: „maior emendandis moribus, quam refutandis haereticis cura impendatur.” HÜLSEMANN–FORSTER–HUTTER–MEISNER 1638, i. m., 127.

¹²¹ KRÉSLINŠ 1992, i. m., 38–44.

¹²² Ebből a szempontból figyelmet érdemelnek Hyperius svájci tanítványai, mint például Johannes Fabricius Montanus (1527–1566) és Tobias Egli (1534–1574), vagy levelezése a zürichi Johann Wolffal (1522–1571) stb.

¹²³ Ebből a szempontból pedig lásd műveinek bázeli kiadásait a Hyperius halálát követő évtizedben: *Methodus theologiae* (1567, 1568, 1574), *De Sacrae Scripturae lectione ac meditatione quotidiana* (1569, később: 1581), *Varia opuscula theologica*, I–II (1570–1571), *De theologo* (1572, később: 1582), *Topica theologica* (1573), az Izaiás-magyarázatok (1574), *Compendium physices Aristoteleae* (1574). Zürichben 1582–1584 között a páli levelekről írott kommentárjait adták ki sorozatban. Ezt követően ismét Bázelen: *In Aristotelis ethica Nicomachica annotationes haud inutiles* (1586).

¹²⁴ John W. O'MALLEY, *Saint Charles Borromeo and the Praecipuum episcoporum munus: His Place in the History of Preaching = San Carlo Borromeo: Catholic Reform and Ecclesiastical Politics in the Second Half of the Sixteenth Century*, ed. John M. HEADLEY, John B. TOMARO, Washington, Folger Shakespeare Library etc., 1988 (Folger Books), 139–157; reprintje: O'MALLEY 1993, i. m., no. VI.

Hyperius halála után hét és fél évvel, 1571-ben iratkoztak be először magyarok, Skaricza Máté, Dézsi Tamás és Udvardi András, tanulmányokat azonban ők sem folytattak ott.¹²⁵ A 16. században ezt követően is csak 1582-ben, 1587-ben és 1597-ben iratkozott be egy-egy magyarországi diák. Csak azt követően változott a helyzet, hogy 1607-ben Szenci Molnár Albert bukkant fel itt: a következő évben már nyolc magyar hallgató beiratkozásáról tudunk, és a marburgi peregrináció ettől kezdve viszonylag folytonos.¹²⁶

Hyperius könyveinek a kora-újkori magyarországi könyvtárakban való jelenléte azonban korántsem mutat olyan vigasztalan képet, mint azt Imre Mihály sugallja. Táblázatában Hyperius neve mellé csakis azért kerülhetett 1-es szám, mert az 1711 előtt készült könyvjegyzékekre korlátozva a feltárást, a homiletikai főmű egyetlen alkalommal bukkant fel: az 1670-es években a kassai nyilvános könyvtárban.¹²⁷ Kétlem azonban, hogy csak a 18. században került volna a mű az 1636-ban alapított soproni jezsuita kollégium könyvtárába, ahol 1727-ben két példányát is őrizték, egy negyedréti kiadást a prédikátorok, egy nyolcadréti pedig az eretnekek közé beosztva.¹²⁸ Továbbá: az Imre táblázatában szereplő „Villanicensius” nevű szerző nem más, mint az említett plagizátor, Villa-

¹²⁵ Abban az úti beszámolóban, amelyet Szegedi Kis István életrajzába illesztve saját peregrinációjáról adott, Skaricza megemlíttette a marburgi egyetem néhány kiválóságát, csak élő személyeket; vö. SKARICZA Máté, *Stephani Szegedini vita – Szegedi István élete* (1582), kiad., ford. KATHONA Géza (a továbbiakban: SKARICZA 1582/1974) = KATHONA Géza, *Fejezetek a török hódoltság reformáció történetéből*, Bp., Akadémiai, 1974 (Humanizmus és Reformáció, 4) (a továbbiakban: KATHONA 1974), 90–144, 112, 141. Közülük Petrus Nigidius (1501–1583), a paedagogium korábbi vezetője, később történelem-, Skariczák látogatása idején pedig fizikaprofesszor jól ismerhette Hyperiust, sőt a marburgi professzorokról szóló adatgyűjtéséhez feljegyzéseket is kellett róla készítenie. Szellemi orientációjához is közel állhatott: Nigidius volt az, akinek a vezetése alatt, az ötvenes években a tetőfokára hágott a melanchthonianizmus a paedagogiumban; vö. Arnd FRIEDRICH, *Die Gelehrtschulen in Marburg, Kassel und Korbach zwischen Melanchthonianismus und Ramismus in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts*, Darmstadt–Marburg, Selbstverlag der Hessischen Historischen Kommission Darmstadt und der Historischen Kommission für Hessen, 1983 (Quellen und Forschungen zur hessischen Geschichte, 47), 33–85. Skaricza művének eddigi kiadásai kommentár nélkül hagyták Bernhardus Copius nevét, pedig 1561. évi retorikájában mérlegelte a hyperiusi öt prédikációs genus bevezetésének lehetőségét, a világi szónoklattan számára azonban az antik eredetű nemeket tartotta alkalmasabbnak; vö. Bernhardus COPIUS, *Partitiones rhetoricae ex Platone et Aristotele et eorum interpretibus Cicerone praesertim, Quintiliano, Philippo*, Lemgoviae, 1561, A5r. Feltétlenül figyelemreméltó továbbá nemcsak Skaricza rövid marburgi vizítje, hanem korábbi svájci útja is (SKARICZA 1582/1974, i. m. = KATHONA 1974, i. m., 110–111, 139–140): Genfben és Zürichben beszélhetett Hyperius levelezőtársaival, Bázelen pedig pontosan akkor lakott Bucer vejének házában néhány hónapig, 1570–1571 telén, amikor ott éppen folyamatban volt Hyperius teológiai műveinek gyűjteményes kiadásban való megjelentetése.

¹²⁶ Lásd Jukunda NAGY, *Ungarische Studenten an der Universität Marburg 1571–1914: Studien zur hessischen Stipendiatengeschichte*, Darmstadt–Marburg, Hessische Historische Kommission–Historische Kommission für Hessen, 1974 (Quellen und Forschungen zur hessischen Geschichte, 27); SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója*, kiad., ford., bev., jegyz. SZABÓ András, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2003 (Historia Litteraria, 13), 153.

¹²⁷ Adattár 15, 148.

¹²⁸ Adattár 18/2, 220, 259.

vicencio, úgyhogy az ő könyvének két előfordulása¹²⁹ is Hyperius írását fedi. Emellett Hyperius *Topicáját* 1610-ben Besztercebányán,¹³⁰ később a kassai nyilvános könyvtárban említették.¹³¹ A régi magyarországi könyvtárjegyzékekben fellelhető többi Hyperius-írásnak már nincs ezekhez hasonlóan közvetlen retorikaelméleti vonatkozása, úgyhogy valóban semmi helyük Imre összegző táblázatában. Helyénvalónak látom mégis rövid felsorolásukat, mert ebből kitűnhet, hogy – különösen a református kollégiumokban – viszonylag széles körben ismertek lehettek, szerzőjük pedig megbecsült teológus auktor-nak számíthatott. Loci communese (*Methodus*) megvolt már a sárospataki református kollégium könyvtárának első ismert jegyzékében, amelyet Tolnai Pap István rektor és Salánki György senior írt össze 1623-ban, s e kötetet 1635-ben is regisztrálták;¹³² Sel-mecbányán 1662-ben,¹³³ a kassai Szt. Erzsébet-templom könyvei között 1671-ben,¹³⁴ a szatmári református kollégiumban 1673-ban és 1720-ban,¹³⁵ Besztercebányán 1700-ban,¹³⁶ Debrecenben 1714-ben írták össze.¹³⁷ A *De ratione studiū*t említik a nagybányai református kollégium könyvtárában 1669-ben és 1699-ben,¹³⁸ szerepel a debreceni re-formátus kollégium 1706. évi¹³⁹ és a szatmári 1720. évi összeírásában.¹⁴⁰ A *Varia opus-cula theologica* egyik vagy mindkét kötete megvolt Johann Gallen könyvkereskedő kas-sai raktárában 1583-ban,¹⁴¹ Szatmárban 1673-ban,¹⁴² Debrecenben 1706-ban és 1714-ben.¹⁴³ A Pál apostol leveleihez készített kommentárjainak egy vagy több kötetét birto-kolta Geleji Katona István már az 1610-es években,¹⁴⁴ a kolozsvári református kollégium pedig 1666-ban és 1674-ben.¹⁴⁵ A kassai nyilvános könyvtárban egész sor Hyperius-mű állt az olvasók rendelkezésére: a már említett homiletika és *Topica* mellett megvolt a *Me-thodus*, a *De Sacrae Scripturae lectione* és a bázeli gyűjteményes kiadás is.¹⁴⁶ Nem tud-juk, melyik művét említik Nagybányán 1696-ban és Szatmárban 1720-ban.¹⁴⁷

¹²⁹ Az egyik példány, amely Kecskés János pozsonyi kanonok nagyrészt Mossóczy Zakariástól örökölt és a pozsonyi jezsuita kollégium számára hagyományozott könyveinek 1639. évi összeírásában szerepel, az 1565-ös antwerpeni kiadás. Adattár 13/1, 143.

¹³⁰ Adattár 13/3, 26–27.

¹³¹ Adattár 15, 148.

¹³² Adattár 14, 19, 67.

¹³³ Adattár 13/3, 408.

¹³⁴ Adattár 15, 107.

¹³⁵ Adattár 14, 338, 369.

¹³⁶ Adattár 13/3, 198.

¹³⁷ Adattár 14, 213, 291.

¹³⁸ Adattár 14, 386, 414.

¹³⁹ Adattár 14, 168.

¹⁴⁰ Adattár 14, 366.

¹⁴¹ Adattár 13/1, 34.

¹⁴² Adattár 14, 345.

¹⁴³ Adattár 14, 192, 213, 262.

¹⁴⁴ Adattár 16/3, 3.

¹⁴⁵ Adattár 16/2, 50, 65.

¹⁴⁶ Adattár 15, 149, 151.

¹⁴⁷ Adattár 14, 401, 365.

Azonban Hyperius nevének szereplésétől és könyveinek közvetlen előfordulásaitól függetlenül a magyarországi könyvolvasók olyan megbecsült szerzői, mint Perkins (Imre nyilvántartása nem regisztrálja), Ames (teológiai művét Imre értelemszerűen nem regisztrálja), Alsted (Imre nyilvántartása szerint 18 előfordulás), Bucanus (4), Keckermann (54), Scultetus (14) és mások – az ususok elméletének kidolgozását hyperiusi alapokra építették, vagy elfogadva szemléleti alapállását, vagy alapvető keretnek tekintve azt egyéni változataikhoz. A 17. század egyetlen olyan magyar nyelvű homiletikai műve, amelyet ma szövegében ismerünk, Medgyesi Pál Ames felosztását követő munkája, e tekintetben ugyancsak a hyperiusi tanok közvetett örököse.

A magyarországi homiletikusok még a 19. században is az ötös alkalmaztatás előírásával, a hyperiusi genusokból eredő ususokkal néztek szembe. A hasznok egyenként való alkalmazásában nem láttak problémát, csupán mindegyiknek minden prédikációban való rigorózus megkövetelését kifogásolták.¹⁴⁸ Az, hogy Hyperius nyomában jártak, természetesen nem jelenti azt is, hogy tudatában lettek volna ennek: 1802. évi homiletikájának történeti áttekintésében Tóth Ferenc tévesen Melanchthonnak tulajdonította az ötös felosztást, de annak elterjedését – német forrása, Christoph Friedrich Ammon nyomán, lényegében helyesen – a 17. századra tette. Zsarnay Lajos 1847-ben már csak mint 17. századi nézetet említette a felosztást, Melanchthont nem hozta szóba, alkalmasabb ösforrással pedig nem tudta helyettesíteni a wittenbergi reformátor nevét. Az eredeztetésnek ebben a kimunkálatlan állapotban örökölt története még a 20. század utolsó negyedében is problémát okozott a hazai kutatásban,¹⁴⁹ és minden bizonnyal oka volt Imre Mihály Hyperius-szkepticizmusának is.

Hyperius jelentősége

Összegezve: Hyperius homiletikájában sem ellentmondásosságot, sem konzervativizmust nem látok. Egyetértek azzal az angol értékeléssel, amely szerint nagyfokú eredetiség, a klasszikus és a patrisztikus tanok friss és serkentő hatású együttes alkalmazása jellemző rá, s mint ilyen, az egyik legizgalmasabb, leginventívusabb irodalomelméleti mű a maga századában.¹⁵⁰ Egyetértek továbbá az amerikai kutatónő, Deborah K. Shuger eredményeivel is, aki éppenséggel Melanchthont sorolja a 16–17. századi egyházi retorikák konzervatív, a középkori ars praedicandit egyenesen folytató vonulatába, Hyperiust pedig szabadabb szellemű, Erasmus *Ecclesiastes*-ét követő, a protestáns prédikációelmé-

¹⁴⁸ Hogy ez korábban sem volt differenciálatlan követelmény, arra vonatkozólag lásd Scultetus *Axiomata concionandi*-jának XXXI. pontját, de hasonlóképpen valamennyi 17. századi magyar homiletikus, Medgyesi, Martonfalvi Tóth, Szilágyi Tönkö megjegyzéseit is.

¹⁴⁹ Tóth Ferenc utalása nyomán Vigh Árpád tűvé tette Melanchthon retorikai írásait, és – „a filológiai pontosság kedvéért” – megjegyezte, hogy az öt beszédfunkciót nem találta a wittenbergi filozófus egyetlen írásában sem, ezért azok „feltehetően nem Melanchthontól, inkább valamelyik követőjétől” származhatnak. Vö. VIGH 1981, i. m., 170–171, 448.

¹⁵⁰ HOWELL 1956, i. m., 115.

let e liberális tradícióját megnyitó szerzőnek tekinti. Shuger „konzervatív” terminusát a nyelvet a racionális-fogalmi gondolkodás számára adekvát kifejező keretként elgondoló realista nyelvfilozófiával, „liberális” terminusát pedig a csak a nyelvi kifejezőeszközök által létrehozható érzelmi és esztétikai hatások keltette, nem fogalmi természetű azonosulás, beleélés nominalista alapon nyugvó tételezésével hozhatjuk kapcsolatba.¹⁵¹

Rövid kitérőt Hyperius hivatkozásainak összetétele is megérdemel. Való igaz, hogy homiletikájának forrásbázisa főként a patrisztikus teológia szerzőinek köréből tevődik össze. Ezen azonban éppen semmi csodálkoznivaló sincs, hiszen a prédikáció specifikumainak megragadása közben természetesen főként ezekre támaszkodhatott. A patrisztikus hagyománnyal való szembenézését és az ez által ösztönzött szemléleti újítását sokkal helyénvalóbb olyan pozitív módon megítélni, ahogyan a közelmúltban egy európai retorikatörténeti áttekintésben történt.¹⁵² És érdemes az interpretáció horizontjait ezzel kapcsolatban két további irányba szélesíteni. Számos kutatási tapasztalat igazolja, hogy a 16–17. századi egyházi kommunikációelmélet patrisztikus összetevőivel rendszerint mint klasszicizáló tendenciák serkentőivel találkozhatunk (lásd például a jezsuita Nicolas Caussin könyvének XIV–XVI. fejezetét és e részek szerepét az egész műben).¹⁵³ Más kontextusban viszont az ókeresztény teológiai irodalom jelentős részének az a szemléleti alapelve válik fontossá, amely szerint Isten mibenléte, nagysága, hatalma és szeretete nem fogalmi módon, hanem az érzelmi átélés eszközeivel ragadható meg érvényesen. Ugyanez az alapelve az érvelő-bizonyító retorikákkal a 17. században versenyre kelő ún. affektusretorikáknak,¹⁵⁴ amelyeknek a 18. század végén kialakuló új európai irodalomhasználati konvenciók előkészítésében játszott szerepére ugyancsak Shuger figyelmeztetett. A *magnitudo* és a *praesentia* egyidejű megértésének és kifejezésének problémájával szembesülő homiletika az affektivitás határesetjeinek kiterjedt ajánlásával tudta meg-

¹⁵¹ Debora Kuller SHUGER, *Sacred Rhetoric in the Renaissance* (a továbbiakban: SHUGER 1993) = *Renaissance-Rhetorik – Renaissance Rhetoric*, Hrsg. Heinrich Franz PLETT, Berlin etc., de Gruyter, 1993 (a továbbiakban: PLETT 1993a), 121–142, 123–127.

¹⁵² „La tâche de traiter [...] de l’homilétique [...] protestante pour elle-même revint à Hyperius. Il ne put le faire qu’en élargissant ses références, et en renouant avec la tradition patristique.” MILLET 1999, i. m. = FUMAROLI 1999, i. m., 301.

¹⁵³ Nicolaus CAUSSINUS, *De eloquentia sacra et humana libri XVI*, Paris, 1619; 1623². Vö. Franz Günter SIEVEKE, *Eloquentia sacra: Zur Predigttheorie des Nicolaus Caussin S. J. = Rhetorik: Beiträge zu ihrer Geschichte in Deutschland vom 16.–20. Jahrhundert*, Hrsg. Helmut SCHANZE, Frankfurt am Main, Athenäum-Fischer-Taschenbuch-Verlag, 1974 (Fischer-Athenäum-Taschenbücher), 43–68.

¹⁵⁴ Heinrich Franz PLETT, *Rhetorik der Affekte: Englische Wirkungsästhetik im Zeitalter der Renaissance*, Tübingen, Niemeyer, 1975 (Studien zur englischen Philologie, N. F., 18); Rudolf BEHRENS, *Französischsprachige rhetorische Theoriebildung im 17. und frühen 18. Jahrhundert: Eine Auswahlbibliographie*, Zeitschrift für französische Sprache und Literatur, 88(1978), 326–353; Volker KAPP, *Rhetorische Theoriebildung im Frankreich des 17. und 18. Jahrhunderts: Methodologische Randbemerkungen mit Nachträgen zu einer Auswahlbibliographie von R. Behrens*, Zeitschrift für französische Sprache und Literatur, 89(1979), 195–210; Rudolf BEHRENS, *Problematische Rhetorik: Studien zur französischen Theoriebildung der Affektrhetorik zwischen Cartesianismus und Frühaufklärung*, München, Fink, 1982 (Reihe Rhetorik, 2); Rüdiger CAMPE, *Affekt und Ausdruck: Zur Umwandlung der literarischen Rede im 17. und 18. Jahrhundert*, Tübingen, Niemeyer, 1990 (Studien zur deutschen Literatur, 107); Perrine GALAND-HALLYN, *De la rhétorique des affects à une métapoétique: Évolution du concept d’*energeia** = PLETT 1993a, i. m., 244–265.

haladni a nyelv analitikus működését, s így lényegében episztemikus funkcióval, a kifejezés hatásossága által létrejövő megértés mással nem helyettesíthető ontológiai tétjével ruházta fel a szentbeszédet. A homiletikának ez a teoretikus eredetisége és elevenisége a 18. század végére szorul háttérbe a racionális diskurzus és a reflexív tudatosság kogníció-modelljével szemben. Az utóbbi folyamattal egyidejűleg azonban – az európai fejlődéstendenciákban igazolható módon – a korábban a homiletika által elfoglalt teoretikus és stilisztikai alapelvek felé a poétika mozdul el.¹⁵⁵

Akár a patrisztikus klasszicizmushoz, akár a *nescio quid, a je ne sais quoi*¹⁵⁶ retorikai hatásesztétikáihoz mutatkoznak bizonyos kapcsolódási pontjai – az büszkesége, nem pedig lesajnálni való vonása Hyperius művének. Ebben a kontextusban a korábban esetleg lebecsült dolgok jelentőssé válnak, egész irodalomfolyamatokat évszázados időtávon át meghatározó paradigma alapelemeiként érthetők meg, és ezáltal szerintem sokat adhatnak a régi, sőt az újabb európai és magyar irodalom egészének értelmezéséhez is.

¹⁵⁵ SHUGER 1993, *i. m.* = PLETT 1993a, *i. m.*, 138–140.

¹⁵⁶ A jezsuita Dominique Bouhours (1628–1702) 1671-ben kifejtett fogalmáról és hatásáról lásd TARNAI Andor, *A magyarországi irodalomtörténetírás megindulása*, ItK, 1971, 35–77, 64–65; NAGY Endre, *A magyar esztétika történetéből: Felvilágosodás és reformkor*, Bp., Kossuth, 1983, 15; PÁL József, *A neoklasszicizmus poétikája*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1988, 45.